

Pokrovskij és az orosz abszolútizmus vitája az októberi forradalom után

Az utóbbi évtizedben a szovjet történettudományban a figyelem középpontjába került az oroszországi önkényuralom sajátosságainak, az abszolútizmus kialakulásának, evolúciójának és az abszolútista állam jellegének történelmi és történelemelméleti problémáinak vizsgálata.¹

Az önkényuralom-problematikának az oroszországi történelmi fejlődésben betöltött kivételes szerepét már az orosz marxista történészek „első generációja” felfismerte. Cikkünkben e problémakör kapcsán felvillantunk egy epizódot azokból a történelmi-elméleti vitákból, amelyek során az orosz történelem marxista koncepciójának alapvonásai kirajzolódtak.

E vitákban kiemelkedő szerepet játszott a szovjet marxista történettudomány egyik alapítója, Mihail Nyikolajevics Pokrovskij, aki igen fontos tevékenységet fejtett ki a 20-as évek Szovjetuniójának szellemi életében mind kultúrpolitikus (Lunacsarszkij helyettese), mind tudós minőségében.²

¹ Elegendő utalni az „Isztorija SZSZSZR” és „Voproszű Isztorii” folyóiratok hasábjain kibontakozott vitasorozatra a 60-as évek második felétől kezdve. Íme néhány tanulmány az abszolútizmusvita köréből. A vitaindító cikk: *A. Ja. Avreh*: Ruszszkij abszolútizm i ego rol' v utverzsdenni kapitalizma v Roszszii. (Az orosz abszolútizmus és szerepe a kapitalizmus megszüntetésében Oroszországban) „Isztorija SZSZSZR” 1968. 2. sz. 82–104. *A. I. Szapiro*: Ob abszoljutzime v Roszszii. (Az abszolútizmusról Oroszországban) „Isztorija SZSZSZR” 1968. 5. sz. 69–82. *A. Davidovics–Sz. A. Pokrovskij*: O klaszszovoj szucsnoszti i etapah ruszszkogo abszoljutzizma (Az orosz abszolútizmus osztálylényegéről és szakaszairól) „Isztorija SZSZSZR” 1969. 1. sz. 58–87. *M. Ja. Volkov*: O sztanovlenii abszoljutzizma v Roszszii. (Az abszolútizmus kialakulásáról Oroszországban) „Isztorija SZSZSZR” 1970. 1. sz. 90–104. *A. I. Szaharov*: Isztoricseszkie faktorű obrazovaniija ruszszkogo abszoljutzizma. (Az orosz abszolútizmus kialakulásának történelmi tényezői) „Isztorija SZSZSZR” 1971. 1. sz. 110–126. I. stb. A későbbiek folyamán a vitába új elemeket bekapcsoló tanulmányokra még hivatkozni fogunk. (Cikkünk részlet 1977-ben lezárult kutatásainkból.)

² Mihail Nyikolajevics Pokrovskij 1868-ban hivatalnoki családban született. A moszkvai egyetem történelem szakát 1891-ben fejezte be V. O. Klijucsevskij és P. G. Vinogradov tanítványaként. A baloldali polgári értelmiségi a legális marxizmuson keresztül jutott el a bolsevizmushoz. 1905-ben lett a bolsevik párt tagja. Az Októberi Forradalom aktív résztvevője (ld. erről *O. D. Szokolov* tanulmányát, *Isztorija SZSZSZR* 1967. 1. sz. 117–122.) A forradalom után több állami és párttisztiséget töltött be. Jelentős részt vállalt a szovjet történettudomány megeremtésében. Több tudományos intézmény vezetője (Vörös Professzúra Intézet, Kommunista Akadémia) és számos folyóirat szerkesztője (Krasznűj Arhiv, Isztorik-Marksziszt, Bor'ba Klaszszov). Tudományszervező tevékenysége mellett több mint 500 tudományos munka szerzője, de igen jelentős pedagógiai munkássága is. Néhány művének pusztá felsorolása is érzékelteti kutatási területének rendkívüli szélességét és sokrétűségét. „Isztorija Roszszii XIX veka” c. kollektív mű egyik szerzője, melynek 9 kötete 1907-től jelent meg. Társszerzője a „Ruszszkaja isztorija sz drevnejsih vremen” c. műnek (1910–13); „Ocserk isztorii ruszszkoj kul'turű” 1–2. köt. (1915–1918); „Ruszszkaja isztorija v szamom szszsatom ocserke” (1920–23), ez a mű 1931-ben 10. kiadását élte meg; „Diplomatija i vojnű carszkoj Roszszii v XIX sztoletiai” (1923); „Ocserki ruszszkogo revoljucionnogo dvizsenija XIX–XX vv”. (19124); „Dekabrisztii” (1927); „Imperialiszticseszskaja vojna” (1928); Oktjabr'szkaja revoljucija” (1929) stb. stb.

Munkásságának értékelése terén a szovjet történészek már a 60-as évek elején megtették az első lépéseket, és tévedései mellett azokra az eredményeire is figyelmet fordítottak, amelyek időtállóaknak bizonyultak.³

Az 1920-as évek elején az oroszországi abszolútizmus eredetéről, fejlődéséről, valamint az abszolútista állam természetéről kibontakozott polémia nemcsak historiográfiai jelentőségű, hanem kezdete egy napjainkig lezáratlan történelmi vitának, amelynek közvetlen kiindulópontját M. N. Pokrovszkij több mint fél évszázaddal ezelőtt (1922) írt tanulmánya képezte: „Igaz-e, hogy Oroszországban az abszolútizmus a »társadalmi fejlődéssel szemben létezett«?”⁴

E tanulmány megírására Pokrovszkij Lev Davidovics Trockij ugyanebben az évben megjelent „1905-ös év” c. könyve készítette.⁵ Trockij könyve, különösen annak első fejezetei, az orosz történelmi fejlődés számos fontos kérdését vizsgálja. Pokrovszkij a könyvet igen jelentősnek ítélte, de úgy vélte, hogy előszava és első fejezetei, amelyek „az orosz történelmi fejlődés sémáját” nyújtják a kezdetektől egészen a proletárforradalomig, „először is *nem a mienk*, másodsor, objektíve helytelen”.⁶ (Kiemelés – M. P.)

Mielőtt Pokrovszkij eme általános véleményének részletesebb kifejtését ismertethetnénk, röviden utalni kell azokra a körülményekre, amelyek a vitát és így Pokrovszkij álláspontját is befolyásolták.

A 20-as években az önkényuralom jellegének és számos más problémának a vizsgálata szervezen összekapcsolódott az Októberi Forradalmat megelőző és az azt követő politikai és ideológiai összecsapásokkal. A bolsevikok ezekben az ideológiai küzdelmekben tudatosították az orosz forradalom történelmi jelentőségét és politikai perspektíváit. Trockij, könyvének előszavában, ugyancsak véleményt nyilvánított ezekben a kérdésekben. Itt kifejtett nézetei napjainkig foglalkoztatják a történészeket és teoretikusokat, legyen szó marxistákról vagy nem-marxistákról.

Az „1905” megjelenésekor a könyvnek a forradalom perspektívái illető két alapvetése váltott ki igen éles ellenvetéseket. Az egyik, Trockij álláspontja a munkás-paraszt szövetség kérdésében: „A proletariátus, hatalomra jutása után, nemcsak a burzsoázia mindazon csoportjaival fog összeütközésbe kerülni, amelyek kezdetben támogatták harcát, hanem a parasztság nagy tömegeivel is, amelyeknek segítségével hatalomra jutott.”⁷ Ezt a trockiji vélekedést a 20-as évek elejétől kezdve a marxisták többsége azonosította a munkás-paraszt szövetség politikájának feladásával. Trockij e gondolata a későbbi ideológiai-politikai viták során gyakran szolgált hivatkozási alapul annak bizonyítására, hogy

³ Pokrovszkij tudományos munkásságának tárgyilagos megvilágításához számos tanulmány nyújt adalékokat. Sz. M. *Dubrovskij* Akadémik M. N. Pokrovskij i ego rol' v razvítii szovetszkoi isztoricszkoi nauki. (M. N. Pokrovskij akadémikus és szerepe a szovjet történettudomány fejlődésében) „Voproszű Isztorii,” 1962. 3. sz., valamint ld. uo. szovjet történészek vitáját e tanulmányról. E. M. *Najdenov*: M. N. Pokrovskij i ego meszto v szovetszkoi isztoriografii. (M. N. Pokrovskij és helye a szovjet történetírásban) „Isztorija SZSZSZR” 1962. 3. sz. E. A. *Luckij*: Razvitie isztoricszkoi koncepcii M. N. Pokrovskogo. (M. N. Pokrovskij történelmi koncepciójának fejlődése) Isztorija i isztoriki. Szbornik sztatej. M., 1965. stb. (Magyar nyelven is jelent meg ismertetés életéről és tevékenységéről: Pokrovskij (1868–1932) Acta Iuvenum 1970. 33–45., amelynek szerzője *Perusz Jenő*; és ld. P. *Mayer Mária* összeállítását: Világtörténet, 4. sz. 68–78.) A legátfogóbb elemzést Pokrovskij tudományos munkásságáról O. D. *Szokolov* nyújtotta: Razvitie isztoricszkoi vzgljadov M. N. Pokrovskogo. (M. N. Pokrovskij történelmi nézeteinek fejlődése) In: M. N. Pokrovskij. Izbr. Proizv. kn. I. Moszkva, 1966.

⁴ M. N. *Pokrovskij*: Pravda li, csto v Roszszii abszoljutizm 'szuscsestvovoval naperekor obszcsesztvennomu razvitiju'? (Po povodu vsztupitel'noj glavű poszlednej knigi tov. Trockogo: „1905”) Krasznoj Nov' 1922. 3. sz. 144–151.

⁵ Trockij könyve 1905–1909 között megjelent cikkeinek, tanulmányainak újrakiadása. Egy részük 1909-ben Drezdában németül jelent meg, néhány fejezet pedig 1907-ben oroszul, a Nasa revoljucija c. kötetben. Az „1905 god” Moszkvában jelent meg 1922-ben, ez a kiadás némileg átdolgozott formában adta közre korábbi írásait, de lényeges változtatás nélkül. Csak az előszó tekinthető a könyv új részének.

⁶ *Pokrovskij*: Pravda li . . . id. e. 145.

⁷ *Trockij*: i. m. előszó 4–5.

szerzője már ekkor szakított a forradalom lenini stratégiájával. A bolsevik történészek és teoretikusok többsége ugyancsak visszautasította azt a másik, az „1905”-ben kifejtett gondolatot is, amely szerint a bolsevikok a februári forradalom szakaszában politikai vonalvezetésük elméleti alapjait felülvizsgálták. Trockij szerint a bolsevikok 1905 után „a munkás-paraszt demokratikus diktatúra üres absztrakciójából indultak ki”, továbbá „forradalmi győzelem esetén a bolsevizmus forradalomellenes vonásai nagy veszéllyel fenyegetnek”; Trockij itt lábjegyzetben hozzáfűzte, hogy „ez mint ismeretes, nem következett be, mivel Lenin vezetése alatt a bolsevizmus (nem minden belső harc nélkül) ebben az igen fontos kérdésben eszmeileg újrafegyverkezett 1917 tavaszán, azaz még a hatalom megragadása előtt”.⁸ Ezt az értékelést a szovjet történettudomány egy másik kiemelkedő alakja, a régi bolsevik Nyevszkij (aki egyébként Trockij könyvét igen nagyra tartotta) a következő érveléssel fordította Trockij ellen: az első orosz forradalom idején „a szocialista diktatúrára még gondolni sem lehetett, noha a bolsevikok már ekkor osztották Lenin koncepcióját egy olyan diktatúra lehetőségét illetően, amilyen 1917-ben megvalósult”. Nyevszkij hangsúlyozta, hogy csak azoknak a bolsevikoknak kellett „eszmeileg újra felfegyverkezni”, akik nem osztották Lenin Áprilisi Téziseit. Velük együtt „a permanens forradalom hívei is sok fontos kérdésben eszmeileg újra fegyverkeztek, amíg meg nem szakították kapcsolataikat a mensevik opportunizmussal”.⁹

E két neuralgikus ponton kívül Trockij számos más kérdésben is szembekerült a régi bolsevik gárdával.¹⁰ Mégis ez a két momentum – a munkás-paraszt szövetség és a permanens forradalom elmélete – volt az, amelyekben az elmélet terén Trockijt már a 20-as években diszkreditálta. Helyszűke miatt itt nem bocsátkozhatunk részletekbe, de más vonatkozásban még utalunk arra, hogy a permanens forradalom problematikája miképpen érintette az oroszországi fejlődés történelmi kérdései körül zajló vitát. Most elég annyit hangsúlyozni, hogy az „1905”-e két tételének vitája – amelyek szoros összefüggésbe kerültek a párton belüli hatalmi-politikai küzdelmekkel is – alapvetően befolyásolta az orosz történelmi fejlődés és az Októberi Forradalom számos kérdésének megközelítését.

Ha meg akarjuk érteni a korszak történettudományának első lépéseit, nem téveszthetjük szem elől a Lenin halálát közvetlenül megelőző és az azt követő személyi-hatalmi küzdelmek és az általános politikai irányvonal meghatározása körüli viták összefonódásának bonyolult körülményeit.

A történelmi polémiaira visszatérve: Pokrovszkij elsősorban két szempontból bírálta Trockij „1905”-jét. Először is pedagógiai szempontból: „A könyv eszmei tartalma – írta Pokrovszkij – oly jelentős, hogy a pártsajtóban természetesen viták tárgya lesz . . . e sorok írója csak másodlagos kérdést kíván érinteni, de ez semmiképpen sincs híján hatalmas gyakorlati, pontosabban *pedagógiai* (kiemelés – M. P.) jelentőségnek . . . A könyv egy egyelőre nem létező kézikönyvet helyettesít. Tanulni fognak belőle. Mivel olyan szerzőről van szó, akinek *minden* szava kivételes súllyal esik latba, a könyv minden tétele lenyomatot fog hagyni fiatal agyak ezreiben . . . És itt egyenesen meg kell mondani: Trockij elvtárs jól tette, hogy újra kiadta vázlatait, de nem tette jól, hogy egészében adta ki azokat, elhagyás nélkül. Az, ami hasznos, sőt, szükséges volt 1908–09-ben az orosz múltat illetően határtalanul tudatlan külföldi publikumnak – az egyáltalán nem szükséges a mai ifjúságnak, amely már egyet s mászt megtanult. És fennáll annak a veszélye, hogy most majd kezdik újra tanulni: hisz könnyű mondani – Trockij mondta.”¹¹ Pokrovszkij azonban nemcsak „pedagógiai”, hanem tudományos szempontból sem értett egyet az orosz történelem trockiji koncepciójával, amelyet mint láttuk – nem

⁸ Trockij: i. m. 285.

⁹ V. Nyevszkij: L. Trockij: 1905. Krasznojá Letopisz' 1922. 4. sz. 404. l.

¹⁰ Mint ismeretes, 1922 és 1929 között a párt „elbürokratizálódásának”, vezetési stílusának, a pártdemokrácia fejlesztésének, az erőltetett iparosítás és kollektivizálás, a szocializmus egy országban való felépíthetőségének stb. kérdései álltak azoknak a vitáknak a homlokterében, amelyekben Trockij a Sztálin vezette Központi Bizottságban és a párt egészében is kisebbségbe szorult. Trockij különböző fórumokon kifejtett beszédeiben, írásaiban, elemzéseiben a jelzett kérdések tekintetében olyan megoldási javaslatokkal állt elő a NEP és a bolsevik párt hatalmának konszolidálódási folyamatának körülményei között, amelyek nem vagy csak részben voltak aktuálisak az adott történelmi helyzetben. Trockij e kérdésekben elfoglalt álláspontjait jól nyomon követhetjük a 20-as években megjelent politikai írásainak gyűjteményes kötetében: L. D. Trotsky: The New Course. 1965. The University of Michigan Press.

¹¹ Pokrovszkij. Pravda li . . . id. c. 144–145.

tartott a „miénknek”. Pokrovskij elsősorban a könyv első fejezetét („Oroszország társadalmi fejlődése és a cárizmus”) bírálta.

Íme, a Pokrovskij által alapjában megkérdőjelezett trockiji séma lényege: [a kiemelések Pokrovskijé] „Az orosz állam, amely primitív gazdasági alapokon keletkezett, fejlődése során olyan államszervezetekkel ütközött össze, amelyek előtt két lehetőség nyílt: az orosz államnak vagy el kellett buknia az ezekkel való harcban, amint elbukott az Arany Horda a moszkvai fejedelemséggel vívott harcban, vagy utol kellett érni azok *gazdasági viszonyainak fejlettségét*, felemészítve a nemzet életerejének nagy részét a kívülről jövő nyomás hatására . . . Az orosz állam, hogy fenntartsa magát a jobban felfegyverzett ellenségekkel szemben, kényszerítve volt az ipar és a technika meghonosítására, szakembereket, állami pénzhamisítókat és lőporkészítőket kellett alkalmaznia, meg kellett szereznie az erődépítés tankönyveit; navigációs iskolákat, gyárakat kellett létrehoznia . . . E nyugat-európai nyomás eredményeként az *önkényuralmi állam* többlettermékeinek nagy részét nyelte el, azaz a *kialakuló privilegizált osztályok rovására élt*, és ezzel feltartóztatta azok egyébként is lassú fejlődését . . . A cárizmusnak a centralizált államapparátus létrehozására irányuló törekvésében nem annyira a privilegizált rétegek igényeivel kellett megküzdenie, hanem inkább az ország vadságával, szegénységével és szétforgácsoltságával; az ország egyes részei teljesen önálló gazdasági életet éltek. *Nem a gazdaságilag uralkodó osztályok egyensúlya teremtett a bürokratikus önkényuralomból önállósult szervezetet, mint Nyugaton, hanem azok szociális gyengesége és politikai jelentéktelensége* . . . Minél centralizáltabb az állam és minél függetlenebb az uralkodó osztályoktól, annál inkább alakul át a társadalom fölött álló önállósult szervezetté . . .”^{1 2}

„Mi ez – tette fel Pokrovskij a kérdést –, ha nem az osztályok feletti állam elmélete, amelyet Miljukov a marxista terminológia nélkül, Sztruve pedig ez utóbbi segítségével fejlesztett ki?”^{1 3}

Bírálatának elején Pokrovskij Trockij kérdésfelvetésének alapvető politikai elhibázottságára hívta fel a figyelmet. Pokrovskij érvelése szerint ugyanis, ha a burzsoázia nem rendelkezik a hatalommal, akkor az osztályharcot „a kadetok politikájának megfelelően” csak a „bürokráciával, a hadsereggel, a rendőrséggel” kell megvívni, s ezzel szemben áll a bolsevikok felhívása: „harcoljatok a hatalomért”.^{1 4} Pokrovskij a trockiji koncepciót Plehanov elméleti és politikai elhajlásával azonosította.^{1 5} Az „osztályok feletti állam elméletét” olyannyira károsnak tekintette, hogy egyenesen kijelentette: „hogyan Jézus Krisztus történelmileg nem létezett, nem olyan fontos bebizonyítani, mint azt, hogy Oroszországban sohasem létezett osztályok feletti állam”.^{1 6}

Pokrovskij élesen elutasító véleménye már része annak a 20-as évek elején kibontakozó ideológiai offenzívának, amelynek fő célja a polgári ideológia befolyásának megszüntetése volt a leglényegesebb történelmi és politikai kérdésekben. E kérdések közé tartozott az állam polgári elméleteinek bírálata.

Ez az elméleti probléma már a 20. század elején az orosz liberális történészek és a marxisták „első nemzedéke” közötti ideológiai konfrontáció központi jelentőségű vitakérdése volt. Nem véletlen, hogy az abszolutista állam viszonylagos önállóságának tételét M. Olminszkij is elvetette e problémával foglalkozó művében.^{1 7}

Pokrovskij Trockij „hibás koncepciójának” forrását abban látta, hogy Trockij nem volt képes megragadni – megfelelő történelmi tények ismeretének hiányában – az önkényuralom 16. századi kialakulásának lényegét, s ezért „hívta segítségül az osztályok feletti állam elméletét”. Pokrovskij álláspontja szerint ugyanis az önkényuralom kialakulását nem a Nyugattal való harc összefüggésében kell vizsgálni, mivel a Nyugattal való kapcsolatok és konfliktusok gyökerei másutt keresendők, mivel

^{1 2} *Trockij*: i. m. 16–21.

^{1 3} *Pokrovskij*: Pravda li . . . id. c. 145.

^{1 4} Vö. Uo. 146.

^{1 5} Vö. Uo.

^{1 6} Uo.

^{1 7} *M. Olminszkij*: Goszudarsztvo, bjurokratija i abszolutizm v isztorii Roszszii. (Az állam, a bürokrácia és az abszolutizmus Oroszország történetében) Moszkva, 1925. Olminszkij fejtegetéseinek értékeléséhez adalékokat nyújt *N. I. Pavlenko*: K voproszu o geneziszte abszolutizma (Az abszolutizmus genezisének kérdéséről) c. tanulmánya. Isztorija SZSZSR 1970. 4. sz. 55–57.

nem lehetett szó arról, hogy a nyugati hatalmak „kétszáz évvel a gépek feltalálása előtt rátegyék a kezüket az oroszországi nyersanyagokra”. A 16. századi konfliktusok és háborúk – Pokrovskij elemzésében – a kereskedelmi utak megszerzéséért folytak; a cár törekvéseit a kereskedőtöke gazdasági érdekei determinálták.¹⁸ „Ki gondolta volna – vetette fel a kérdést Pokrovskij –, hogy Dmitrov (Moszkvai Kormányzóság) és Vjazma a nemzetközi csere központjai lehettek?”¹⁹ A kereskedőtöke jelentőségével és az önkényuralom kialakulásában játszott szerepével kapcsolatosan Pokrovskij például arra a tényre is hivatkozott, hogy „Rettegett Iván idején az Oroszországban tartózkodó holland kereskedő társaság részvényese volt a cári sógor, a soronlevő cári kegyelt és a külügyminiszter is. Bármely mostani »kultúrállamban létezhetne ilyen társaság!«²⁰ Pokrovskij következtetéseit összefoglalva, az önkényuralom keletkezését a „kereskedelmi kapitalizmus” kialakulásával hozta összefüggésbe, s ennél fogva állította azt, hogy a cári abszolutizmus nem a társadalmi fejlődéssel szemben létezett. Ime a 16. századi moszkvai állam Pokrovskij ábrázolásában: „Ha a cárhoz közel állók részvényesek voltak, akkor maga a cár a részvénytársaság igazgatójának felelt meg. És akkor ez a ravasz moszkvai uzorás, Iván Kalita méltó utóda, az első adandó alkalmat megragadva rátámadott a livóniai rendre, és elfoglalta a kikötőket is, de ez már a legkevésbé sem készlet bennünket csodálkozásra. A 16. századi moszkvai állam, azaz egy kereskedő ország cárja – nem is léphetett fel másképpen. Abból a célból pedig, hogy megküzdjenek ezekért a kereskedelmi utakért, szükség volt lövészseregre is és később gyalogos és lovasezredekre is, ebben Trockij elvtársnak teljesen igaza van. Csak abban nincs igaza, hogy érthetetlen módon mindezt a moszkvai állam lassú gazdasági fejlődéséből és elmaradottságából következteti ki. A lényeg nem az elmaradottságban van – hanem abban, hogy az orosz állam a kereskedelmi kapitalizmus fejlődése által megragadott új ország volt, amelynek helyet kellett csinálnia a maga számára az idősebb, szilárdan gyökeret eresztett konkurrensi között. Ennek érdekében az orosz kereskedőtökének vasfegyelemmel kellett összekovácsolnia az országot, és ki kellett fejlesztenie egy igazi diktatúrát. És a kereskedőtöke e diktatúrájának megtestesülése volt a moszkvai önkényuralom.”²¹

Pokrovskij itt idézett koncepcióját Trockij azonnali és éles kritikával fogadta. Hogy Trockij milyen jelentőséget tulajdonított a dolognak, azt mi sem mutatja jobban, mint hogy válaszáat nem tudományos folyóiratban, hanem a bolsevik párt központi napilapjában, a Pravdában tette közzé.

Trockij válaszában minden lényeges ellenvetésre kitért. Egyet hagyott csupán megválaszolatlanul: nem utalt arra, hogy könyvét miért változtatás nélkül adta ki. Erre vonatkozóan azonban – ha közvetett módon is – tájékoztatást nyújt egy 1921-ben, az ismert bolsevik történészhez, M. Olminszkijhez írt válaszelevele. Olminszkij felkérte Trockijt, hogy adja ki a forradalom előtt Csheidzéhez írt leveleit, amelyek fényt deríthettek volna Trockij frakciós harcait tükröző politikai lépéseire. Az „1905”-tel ellentétben ezek kiadását nem tartotta időszerűnek. Kifejtette, hogy a forradalmat megelőző évtizedben alapján helytelenül ítélte meg az egész mensevik frakció forradalmi lehetőségeit. Elméleti munkásságának felülvizsgálatát viszont nem tartotta szükségesnek. „Úgy tartom – olvasható Olminszkijhez írott levelében –, hogy értékelésem a forradalom mozdítóerőiről feltétlenül helyes volt, azonban azok a következtetések, amelyeket levontam ebből a két frakció viszonyának kérdésében, feltétlenül helytelenek.”²²

Igy nyilvánvaló tehát, hogy Trockij nem látott okot az elhagyásokra, és válogatása 1922-ben átgondoltnak tekinthető, vagyis korábbi történelmi-elméleti elemzéseivel továbbra is azonosult. Így az is érthető, hogy Trockij visszautasította Pokrovskij „pedagógiai” kifogását, amely szerint az „1905” megzavarhatja az ifjúság gondolkodását. Trockij arra az ellentmondásra mutatott rá válaszcikkében, hogy ha 1908–09-ben a német munkások számára írásai nem voltak károsok, akkor miért lennének azok az orosz fiatalok számára 1922-ben.²³ A vita pedagógiai oldalát Trockij elintéztéknek tekintette.

¹⁸ Pokrovskij: Pravda li . . . id. c. 148–149. l.

¹⁹ Uő. Uo. 149.

²⁰ Uő. Uo. 150.

²¹ Uő. Uo. 151.

²² The Trotsky Papers 1917–1922. II. vol Ed. Meiser, The Hague Paris, 1971. 642–644.

²³ Ld. Trockij: Ob oszobennosztjah isztoricseszkoj razvitija Roszszi. (Oroszország történelmi fejlődésének sajátosságairól) Pravda, 1922. júl. 1.

Az osztályok feletti állam elméletét illetően Trockij saját nézeteinek pokrovszkiji beállítását helytelenítette. Pokrovszkij „Abból indul ki, mintha én azt állítanám, hogy az abszolútizmus *általában* a társadalmi fejlődéssel szemben létezett . . . Valójában az én gondolatom az, . . . hogy a cárizmus teljes ellentmondásba kerülve (Trockij itt a folyamatot hangsúlyozza – K. T.) a társadalmi fejlődéssel, szervezete nagyságának, az orosz burzsoázia politikai jelentéktelenségének és a proletariátustól való növekvő félelmének következtében létezett.”²⁴ Trockij úgy vélte, hogy az államhatalom a már jelzett történelmi okok következtében kialakította „saját bürokratikus apparátusát . . . ; védelmezte a kizsákmányolók érdekeit”, de mint királyi hatalom (bürokrácia, állandó hadsereg stb.) „viszonylagos önállóságra”, és az uralkodó társadalmi erők között saját érdekekre tett szert, „közöttük az első erővé vált”.²⁵

Trockij – Pokrovszkijjal ellentétben – az oroszországi imperializmus szakaszának vizsgálatában a hatalom megosztottságából indult ki, hogy az uralkodó osztályok egyike sem rendelkezett kizárólagosan a hatalommal: „Pokrovszkij elvtárs a kérdést így teszi fel: vagy a burzsoázia rendelkezik a hatalom egészével, vagy egyáltalán nem rendelkezik vele . . . A burzsoázia nem rendelkezett a hatalom egészével, hanem csak érintkezett azzal. Az események menetének, azaz mindenekelőtt a katonai összeomlás, az alsó rétegek nyomásának következtében szakadék keletkezett az önkényuralom és a burzsoázia között. Ez okból megdőlt a monarchia. A burzsoázia megpróbálta a hatalmat megragadni egészében és közvetlenül (1917. március). De a hatalmat a munkásosztály ragadta meg a paraszti hadseregre támaszkodva (1917. október).”²⁶

Trockij alapjában vetette el azt a felfogást, hogy az önkényuralom a kereskedelmi kapitalizmus diktatúrájának megtestesülése lett volna. Úgy vélte, hogy sem az önkényuralom kialakulását, sem az egész oroszországi történelmi fejlődést nem szabad a nyugat-európai fejlődés „mintája” szerint megközelíteni: „A lényeg az, hogy kétségtelen és elvitathatatlan Oroszország fejlődésének megkésettisége; a Nyugat magasabb kultúrájának hatása és nyomása alatt nem egyszerű ellentmondás keletkezett a nyugat-európai történelmi folyamattal, hanem ez mély *sajátosságokat* szült Oroszországban, amelyeket önálló tanulmányozásnak kell alávetni. Íme, ez a mi kérdésfelvetésünk, bár Pokrovszkij elvtárs ezt nem tartja a »miénknek«.”²⁷

Cikke második részében Trockij kitért azoknak a történelmi tendenciáknak a vizsgálatára, amelyekben véleménye szerint megragadhatók az orosz történelmi fejlődés sajátosságai. Elemzésének módszertani alapjaként pedig azt a megközelítést fogadta el, amely „a gazdasági fejlődés kritériumait a termelésben, a technikában, a munka társadalmi szervezetében” keresi.²⁸ Ezen az alapon a fejlődési sajátosságokat a városfejlődés, az iparfejlődés, a kapitalizmus kibontakozása terén, valamint a társadalmi és politikai struktúrában mutatta meg. Ezirányú állásfoglalásait ismét egy terjedelmesebb idézettel kell reprezentálnunk: „A nyugat-európai város kézműipar-céhes és kereskedő-céhes volt. A mi városaink pedig adminisztratív-katonai, következésképpen fogyasztói, nem pedig termelői központok voltak . . . A mi kézműiparunk megmaradt a paraszti kusztárkodás stádiumában, azaz nem különült el a paraszti földműveléstől. A reformáció megragadt a paraszti szekták stádiumában, mivel a városok részéről nem talált vezetésre . . . Lengyelország a maga társadalmi struktúrájával Oroszország és a Nyugat között állt, ahogyan Oroszország Európa és Ázsia között. A lengyel városok sokkal jobban ismerték a céhes-kézműipart, mint a miénk. De nekik nem sikerült annyira felemelkedniük, hogy a királyi hatalomnak segítsenek összetörni a feudálisokat . . . Nálunk a legújabb tőkés ipar a gazdasági kezdetlenség környezetében jelent meg: belga vagy amerikai üzem – körülöttük földutak, falvak szalmatetős és faházakkal . . . a legprimitívebb kezdetek és a legmodernebb fejlemények. Innen van a nyugat-európai tőke hatalmas szerepe az orosz gazdaságban. Innen van az orosz burzsoázia politikai gyengesége . . . Innen van az a könnyedség, ahogyan mi elbántunk az orosz burzsoáziával. A cárizmus védte Oroszország tulajdonos osztályainak érdekeit a nemzetközi harcban, de primitívebb gazdasági alapokra támaszkodott, mint ellenségei és szövetségesei. Ezt az alapot a cárizmus kegyetlenül kihasználta, azaz a nemzeti érték

²⁴ Uó. Uo.

²⁵ Uó. Uo.

²⁶ Uó. Uo.

²⁷ Uó. Uo.

²⁸ Uó. Ob oszobennosztjah . . . i. c. II. rész, Pravda, 1922. júl. 2.

sokkal nagyobb százalékát nyelte el, mint hatalmas ellenségei és szövetségesei. Ez a tény megerősítést nyert egyrészt a katonai kötelezettségek terén, másrészt Oroszország teljes felbomlásában.”²⁹

Pokrovskij és Trockij itt bemutatott szembenállása nyilvánvalóan az orosz történelmi fejlődés két eltérő koncepcióját demonstrálja. Az oroszországi önkényuralom „önállóságának” és osztályjellegének problematikája politikai-ideológiai jelentőségénél fogva került a polémia középpontjába. Természetesen ez a problematika elválaszthatatlanul összekapcsolódott az orosz abszolutizmus keletkezésének és a kapitalizmus megjelenésének, fejlődésének történelmi kérdéseivel. Trockij és Pokrovskij között nem egyszerűen hangsúlyeltolódások voltak: Trockij a cári önkényuralom viszonylagos önállóságát, a nyugati tőke fokozott oroszországi szerepét, a társadalmi-gazdasági fejlődés elmaradottságát és megkésetttségét, a nyugati fejlődéshez viszonyított sajátos tendenciákat stb. domborította ki; Pokrovskij a nyugati és orosz fejlődés hasonlóságait, egységét, az orosz önkényuralom kialakulásának kapitalista motívumait, a kapitalizmus korai (16. századi) immanens kifejlődését tartotta alapvetőnek.

Bár Pokrovskij és Trockij ugyancsak a Pravdában megjelent újabb replikái³⁰ nem tartalmaztak lényegesen új mozzanatokat, az általuk felvetett problémakör speciális viták tárgya lett a Marxisták Tudományos Társaságának ülésein is.³¹

Pokrovskij 1923-ban az „osztályok feletti állam elméletével” külön cikksorozatban foglalkozott, és Trockij álláspontját itt ismét úgy ecsetelte, mint amely kedvező talajt teremt a vulgarizálás számára. S ekkor vetette fel explicit formában azt – a ma már elfogadhatatlan – tételt, hogy Nyugat-Európa országai a 16. században nem álltak a fejlődés magasabb szintjén, mint Oroszország.³² Pokrovskij ezirányú nézeteinek alapjai persze már jóval a forradalom előtt kialakultak,³³ de újabb munkái nemcsak elmélyítették koncepcióját, hanem számos új elemzessel ki is bővítették.

Pokrovskij új könyve – az Ocserki po isztorii revoljucionnogo dvizsenija v Rosszii XIX i XX vv. – kapcsán a Trockijjal folytatott polémia 1924-ben kiszélesedett. E könyv, amely előadásainak gyűjteménye volt, az orosz történelmi fejlődés és forradalmi mozgalom sok fontos kérdését érintette. A könyv lényegével és a „kereskedelmi kapitalizmus”³⁴ tételével kapcsolatban nyomban jelentkeztek ellenvélemények.

Már rámutattunk a jelzett történelmi kérdések körül kifejlődő vita meghatározó jelentőségű ideológiai aspektusának egyikére, a „trockizmus” elleni ideológiai támadásra, amely 1932 után a

²⁹ Uő. Uo.

³⁰ Ld. *Pokrovskij: Szvocoobrazie ruszszkogo isztoricseszkoogo proceszsza i pervaja bukva markszizma. (Az orosz történelmi folyamat sajátossága és a marxizmus első betűje) Pravda, 1922. júl. 5. Trockij: Parohod ne parohod a barzsa. (A gőzhajó nem gőzhajó, hanem uszály) Pravda, 1922. júl. 5. Pokrovskij: Koncsaju . . . (Befejezem) Pravda, 1922. júl. 13.*

³¹ Ld. *G. D. Alekszejeva: Oktjabr'szkaja revoljucija i isztoricseszskaja nauka 1917–1923. (Az Októberi Forradalom és a történettudomány, 1917–1923) Moszkva, 1968. 243.*

³² Vö. *Pokrovskij: Otkuda vzjalasz' vneklaszzovaja teorija szamoderzsavija. (Honnan került elő az önkényuralom osztályok feletti elmélete (Vesztnik Szocialiszticseszkoj Akademii 1923. 4. sz. 27.*

³³ Pokrovskij a Ruszszkaja isztorija sz drevnejsih vremen c. művében azon a véleményen volt, hogy I. Péter idején a korábbi „burzsoá” politika mind bel-, mind külpolitikai tekintetben burzsoáellenes politikává vált. Továbbá úgy vélte, hogy az önkényuralom kialakulását követően a nagy földbirtokosok és a kereskedőtőke birtokolta az államhatalmat, majd az előbbi az utóbbi javára lemondott a hatalomról még I. Péter uralkodása előtt. Vö. *Ruszszkaja Isztorija . . . (I–IV. köt. 1910–1914) Moszkva (első kiadás) IV. köt. 7. könyv 1. és Pokrovskij forradalom előtti történelmi nézeteinek átfogó kritikáját ld. Ocserki isztorii isztoricseszkoj nauki Moszkva, 1963. 3. köt. 218–236.*

³⁴ Pokrovskij történelmi koncepciójának a kereskedőtőke oroszországi szerepére vonatkozó tételeit részletesebben nem tárgyaljuk, mert a történelmi irodalom már kimutatta a kereskedőtőkének Pokrovskij műveiben eltúlzott és abszolutizált szerepét. Rámutattam arra is, hogy a „kereskedelmi kapitalizmus”, amely Pokrovskijnál – mint láttuk – az államhatalommal is rendelkezett, nem külön formáció. „A feudalizmus geneziséét Pokrovskij a »Kijevi Rusz« idejére teszi, a feudális társadalmi rend végleges megszilárdulását – a 13. századra. A 16. századtól – véleménye szerint – a kereskedőtőke hatása alatt megkezdődik a feudális viszonyok fokozatos felbomlása. Pokrovskij ezen a prizmán keresztül értékeli az orosz centralizált állam kialakulási periódusának minden alapvető eseményét.” *O. Szokolov. i. m. 39.*

politikai-ideológiai élet középpontjába került. Ugyanakkor utalni kell egy másik aspektusra is: a tudományos élet első fejlődésére, azaz a történelmi kutatás elméleti-módszertani alapjainak meghatározásáért folyó küzdelem sajátosságaira. A forradalmat követő években a legelső feladat a szovjet történetírás megteremtése volt. Ennek érdekében – ha csak fő vonalaiban is – a burzsoá történetírással szemben álló, azzal konfrontáló történelmi koncepciót kellett kidolgozni az orosz történelmi fejlődésre vonatkozóan; s ezzel párhuzamosan fel kellett készíteni az első szovjet történész generációt, meg kellett szervezni a tudományos munkát stb.^{3 5}

E korszak másik jellegzetessége, hogy ekkor a tudományos munka még kevésbé volt szervezett, a spontaneitás még nagyobb szerephez jutott, s emellett a szabad légkörben folyó vitákat még nem mérgezte meg a „tekintélyek” szakrális tisztelete. Így volt lehetséges, hogy a Krasznaja Professzura Intézet egyik fiatal tanára, A. N. Szlepkov (a Bolsevik c. folyóirat szerkesztője), sommásan elmarasztalhatta egy recenzóban a rektor, vagyis Pokrovskij új könyvét.

A recenzens szerint Pokrovskij tévesen ítélte meg „az önkényuralom szociális lényegét”.^{3 6} Noha Szlepkov Trockijjal szemben Pokrovskijnak adott igazat az oroszországi kereskedőtöke történelmi funkciójának tekintetében, hangsúlyozta azonban, hogy Pokrovskij viszont eltúlozta annak jelentőségét, mert sémájában Rettegett Ivántól Sztolipinig a politikailag meghatározó tendenciákat és személyeket a kereskedőtöke hordozójaként, „ügnökeként” vizsgálta; s ennek az állapotnak Pokrovskij értelmezése szerint csak az 1917-es Februári Forradalom vetett véget, vagyis az önkényuralom összeomlása. Szlepkov ugyan helyeselte azt a véleményt, hogy Rettegett Iván korát az önkényuralom megszilárdulásának tekintésük, amikor az önkényuralom – úgymond – „a kereskedőtöke és a földesurak, a kereskedő nemesség” apparátusa volt. Ezzel Szlepkov engedményt tett a kereskedőtöke szerepének eltulzása irányában, ugyanakkor kiemelte, hogy nem lehet a két „uralkodó” társadalmi csoportot azonossá tenni, mivel közöttük is harc folyt az állam politikájának meghatározásáért. Szlepkov tehát a földesurak és a „kereskedőtökekék” egy kategóriába való sorolását elvetette.^{3 7}

Úgy tűnik azonban, hogy Szlepkov a fenti engedményt azért tette, hogy élesebben elhatárolhassa magát Trockij koncepciójától, s ennek egy későbbi vitacikkben hangot is adott.

Mint láttuk, Trockij egészében tagadta az orosz kereskedőtöke uralkodó és előremozgató funkcióját. Szlepkov az önkényuralom megközelítésében a történetiség igényét hangsúlyozta; vélekedése szerint a 19. században végbement az önkényuralom és általában az egész társadalmi szervezet „újjaszületése”: „a földesúr és a földesúri önkényuralom szociális újjaszületéséről” írt. Pokrovskijnak pedig arra hívta fel a figyelmét, hogy a földesúri gazdaságban csak ekkor kezdődött meg a kapitalizálódás, és a földesúri állam politikájában is csak ekkor jelentek meg a burzsoá rend elemei. A 20. század elejére pedig az ipari töke finánciókévé nő át, a „földesúr gazdaságilag már a banktöke foglyává válik”.^{3 8}

Pokrovskij rövid válaszában leszögezte: amikor Szlepkov tagadja, hogy „az önkényuralom – a politikailag szervezett kereskedőtöke”, akkor de facto Trockij álláspontjára jut.^{3 9}

Pokrovskij ekkor, 1924 második felében, már egy cikksorozat megírására készült az orosz történelmi fejlődés sajátosságairól, és ezt nyilván még sürgetőbbé tette Szlepkov viszontválasza.^{4 0}

^{3 5} E történelmi szakasz tudományos és ideológiai életének összefoglaló igénnyel készült irodalmából ld. *G. D. Alekszejeva* i. m. és *B. A. Csagin–V. I. Klusin*: *Bor'ba za isztoricseszkiy materializma v SZSZSZR v 20-e godü.* (Harc a történelmi materializmusért a Szovjetunióban a 20-as években) Leningrád, 1975.

^{3 6} *A. Szlepkov*: *M. Pokrovskij. Ocserki po isztorii revoljucionnogo dvizsenija v Roszszii XIX i XX vv.* (Kursz lekcii). Bol'sevik, 1924. 5. sz. 20–36.

^{3 7} *Vö. uő.* Uo. 114–115.

^{3 8} Uo. 115.

^{3 9} *Vö. M. Pokrovskij*: *O pol'ze kritiki, ob abszolutizme, imperializme, muzsickom kapitalizme i o procesm.* (Poszvescsaetszja t. A. N. Szlepkovu) *Pod Znamenem Marksizizma*, 1924. 12. sz. 251–252. l. (A kritika hasznáról, az abszolutizmusról, az imperializmusról, a muzsik-kapitalizmusról és egyebekről. A. N. Szlepkov elvtársnak szenteltem).

^{4 0} *Ld. A. Szlepkov*: „Ne szoglasznü” (Otvet t. Pokrovskomu). („Nem értünk egyet.” Válasz Pokrovskij elvtársnak) *Bolsevik*, 1925. 5–6. sz.

Ez utóbbi ugyanis ismét elvetette az önkényuralom pokrovszkiji meghatározását, és újra kitért annak megmagyarázására, hogy miben nem ért egyet Trockijjal. Szlepkov szerint Pokrovszkijnak igaza van abban, hogy Trockijjal szemben rámutatott az önkényuralom osztályeredetére, amelyet a kereskedőtökében látott. Szlepkov azonban nem vette észre, hogy ez az álláspont önellentmondáshoz vezet, amennyiben a kereskedőtöket önálló osztályként, meghatározó történelmi erőként fogta fel, s ugyanakkor ezzel egyidejűleg helytelenítette az önkényuralom pokrovszkiji meghatározását és felfogását általában, „mert az a cárizmus szociális tartalmának változatlanságát tételezi fel”.⁴¹ Szlepkov önellentmondásának egyik oka abban rejlik, hogy megpróbálta Pokrovszkij és Trockij koncepcióit „összebékíteni”. Hangsúlyozni a kereskedőtöke történelmi jelentőségét és ugyanakkor helyeselni az oroszországi kapitalizálódásra vonatkozó trockiji álláspont számos elemét,⁴² nem volt elfogadható Pokrovszkij számára, aki élesen szembehelyezkedett az „összebékítési” kísérlettel.

Ekkor Pokrovszkij az oroszországi történelmi fejlődés sajátosságairól folyó vitát már közvetlenül összekapcsolta a „trockizmus” elleni támadással. Ennek során Szlepkovot is trockistának nevezte a következő érvelés alapján: „Az az elképzelés, mintha a 20. század elején Oroszországban az önkényuralom lett volna az első vállalkozó, és az vezetett volna az ipari kapitalizmust. Trockij elvtársnak szükséges, hogy megalapozza elméletét a permanens forradalomról... Az a szerep, amelyet ez a koncepció a forradalmi harc folyamatában a falunak és a parasztságnak tulajdonít, egyáltalán nem igazolódott be; ha az önkényuralom egymagában a városi proletariátust leteperhette volna, a proletariátusnak egyedül nem lett volna elegendő ereje.”⁴³

Úgy véljük – és ennek már itt hangot kell adni –, hogy mindez az adott történelmi kérdés megoldásában még nem tekinthető döntő érvek. Ha Trockij permanens forradalom elméletében nem helyesen értelmezte a forradalmi folyamat egységében a különbözőséget, még nem feltétlen bizonyíték arra, hogy helytelenül ítélte meg az oroszországi fejlődés egészének fő vonalát is. Az ilyen érvelés is jól illusztrálja, hogy miképpen szötte át a politika a tudományos elemzést, hogy az egyes történelmi kérdésekben a marxista koncepció kidolgozása szervesen összefonódott a politikai kérdésekre adott válaszokkal. Pokrovszkij az önkényuralom jellegének megítélésében azonban túlságosan is közvetlenül próbálta felmutatni a politikai állásfoglalásokat. Nem szabad elfelejteni, hogy Pokrovszkij maga is számos vonatkozásban helytelenül ítélte meg az orosz forradalom történelmi fejlődését és perspektíváit.⁴⁴ Mint ahogy arról sem feledkezhetünk meg: alighanem helytelen lenne elmarasztalni ezért az oroszországi történelmi fejlődésről kidolgozott egész koncepcióját. Hangsúlyozzuk, hogy a permanens forradalom problematikája csaknem kezdettől jelen volt a szovjet történetírásnak az önkényuralom megdöntésével és a forradalmak történetével foglalkozó munkáikban, kutatásaikban. Hogy a szovjet történetírásban és elméletben milyen eredményekhez vezetett a permanens forradalom vizsgálata: ez külön tanulmány feladata. Itt csupán azt mutatjuk meg, hogy a forradalom permanenciájáról a 20-as évek elején a történészek körében sem volt egyértelmű és világos a kép; s egyúttal utalunk arra, hogy a permanens forradalom kérdése nem vált külön a történelmi problémák vizsgálatától.

⁴¹ Vö. Uő. Uo. 65–67.

⁴² Vö. Uo. 67–68.

⁴³ *Pokrovszkij: K voproszu ob oszobennosztjah isztoricseszkoje razvityija Roszszii.* (Oroszország történelmi fejlődése sajátosságainak kérdéséhez) Pod Znamenem Marksizma, 1925. 4. sz. 124–125.

⁴⁴ Pokrovszkij 1917-ben azon az állásponton volt, hogy a proletárforradalom győzelme egy országban nem lehetséges. Az „Izvesztija Moszkovszkogo Szoveta rabocsih deputatov” 1917. 199. sz.-ban ezt írta: „Ha egyszer a proletárforradalom elkezdődött, akkor összeurópai méretekben kell kibontakoznia, vagy pedig elbukik Oroszországban is. Az imperialista »hatalmakkal« körülvett orosz munkás-paraszt köztársaság nem létezhet. Ilyen »csodát« Európa nem fog megengedni.” Ld. az idézetet Dubrovskij i. c. 26. l. O. Szokolov megjegyzi, hogy Pokrovszkij a lenini forradalomelmélet helyes álláspontjait csak fokozatosan jutott el, kezdetben ugyanis úgy vélte, hogy Lenin 1915 októberében Oroszországot illetően nem ment túl a burzsoá-demokratikus forradalom elképzelésén. Vö. O. Szokolov i. m. 63. Lenin és Pokrovszkij viszonyáról általában ld. O. Szokolov: V. I. Lenin i formirovanie bol'sevisztszkij vzgljadov M. N. Pokrovszkogo. (V. I. Lenin és M. N. Pokrovszkij bolsevik nézeteinek kialakulása) Voproszű Isztorii, 1963. 8. sz. 30–41.

V. Büsztrjanszkij, a korszak neves bolsevik történésze,^{4 5} vitába szállt Olminszkijel a polgári és szocialista forradalom viszonyáról az oroszországi fejlődésben. Egy 1921-ben megjelent kötetben (Iz ephi „Zvezdü” i „Pravdü,” 1911–14) Olminszkij, az egyik tanulmány szerzője, felvetette azt a kérdést, hogy miképpen tekintettek a bolsevikok az első orosz forradalom után az előttük álló forradalomra. Büsztrjanszkij – Olminszkijel polemizálva – Plehanovtól Leninig végigkísérte a permanens forradalom felfogását. Vizsgálódása során arra a megállapításra jutott, hogy a bolsevikok és korábban a századforduló szociáldemokratái (Kautsky, Plehanov) az oroszországi forradalmat egy történelmi szakasz produktumaként gondolták el, és már 1905-ben úgy határozták meg a forradalom feladatait, hogy a cárizmus megdöntése a szocializmusért folyó forradalmi harc kezdeteként fogható fel.^{4 6} E polémia konkrét jelentősége abban rejlett, hogy Büsztrjanszkij Olminszkijel vitázva bebizonyította: Lenin Áprilisi Tézisei nem jelentettek radikális és váratlan fordulatot a forradalomra vonatkozó bolsevik koncepcióban. Idézett cikkében Nyevszkij is ezt képviselte. Ugyanis Plehanov már a századelőn hangsúlyozta, hogy a polgári és szocialista forradalom a fejlődés két szakasza, de mereven nem szétválaszthatók, sőt, a lehetőségek szerint közelíteni kell őket egymáshoz. E logika alapján állíthatta Büsztrjanszkij: az Áprilisi Tézisek a bolsevizmus 1905-ös pozíciójának természetes következménye, fejlődése volt; a bolsevikok februárban Októbert készítették elő, vagyis ekkor a forradalom második szakasza kezdődött meg.^{4 7}

Trockij „1905”-je – amint azt Pokrovskij megjósolta – a permanens forradalom elmélete körüli vitát is kiszélesítette. Persze az elemzések igen különböző eredményekhez vezettek. Ezt illusztrálják Olminszkij, Büsztrjanszkij, Nyevszkij megközelítései vagy éppenséggel Sztálin kritikája^{4 8} és ez utóbbinak szlepkovi értékelése.^{4 9} Maga Pokrovskij a trockiji permanens forradalom elméletnek és Trockij 1905-ös politikai tevékenységének értékelését, helyesebben, bírálatát csak jóval később, 1930-ban, végezte el az „1905-ös év” c. broszúrájában.^{5 0} Pokrovskij itt arról írt, hogy a marxizmus klasszikusai a polgári és szocialista forradalom közelségét nem abszolutizálták, s jelentőségét nem túlozták el, mint ahogyan azt Trockij tette. Azt is hangsúlyozta, hogy Trockij a forradalom fejlődéséből kiiktatta az „átmeneteket”, s a parasztságnak pusztán „kisegítő” szerepet szánt a forradalomban. Pokrovskij szerint „ezek a tévedések” határozták meg Trockij történelmi koncepcióját, amelynek lényegét szerves összefüggésbe hozta a két forradalom „összetorlódásának” kérdésével. Ennek kapcsán Pokrovskij kiemelte: „Nálunk mégis külön volt a februári burzsoá forradalom és külön az Októberi – a szocialista. Trockij »eredetisége«, amellyel büszkélkedett, abban állt, hogy nála a burzsoá forradalom vége és a szocialista forradalom kezdete országunkban összefolyt . . .”^{5 1} Megjegyezzük, hogy Pokrovskij kritikája ebben a kérdésben nélkülözte a konkrét elemzést: nem mutatott rá a forradalom két „elkülönült” szakaszának egymáshoz való reális viszonyára. Nem tisztázta, hogy miként Február Október bevezetése volt, úgy Október Február betetőzésének tekinthető, vagyis Október a polgári forradalom feladatait is bevégezte (gondoljunk csak az agrárkérdésre). Ekkor, 1930-ban, már nem kerülhetett sor Trockij nézeteinek elmélyültebb kritikai elemzésére.

1925-ben, Szlepkovval folytatott polémiájával csaknem egyidőben Pokrovskij Trockij történelmi koncepciójáról a Kommuniszticeszkij Internacional hasábjain éles kritikát jelentetett meg: „A trockizmus és Oroszország történelmi fejlődésének sajátosságai.” Így a történelmi vita a „trockizmus” ellen folyó nemzetközi kampány részévé is vált.

Pokrovskij e tanulmányának bevezetőjében kifejtette, hogy Trockij 1922-es fellépése azért váltott ki részéről oly nagy ellenállást, mert a kommunista egyetemek diákjai az orosz történelem

^{4 5} Büsztrjanszkij lett a bolsevizmus történetével foglalkozó kutatócsoport vezetője, amely 1923. szept. 10-én jött létre a Krasznaja Professzura Intézetben.

^{4 6} Vö. V. Büsztrjanszkij: Burzsuaznaja i szocialiszticeszkzaja revolucija (Fevral’ i Oktjabr’ 1917 g.) (A polgári és szocialista forradalom. Február és Október) Krasznaja Letopisz’, 1922. 2–3. sz. 30.

^{4 7} Lenin 1917 márciusában a forradalom második (szocialista) szakaszának kezdetéről ír. Lenin Összes Művei 32. köt. 22. és ld. Büsztrjanszkij i. c. 35–37.

^{4 8} I. V. Sztálin Művei Szikra, 1951. 6. köt. 401–419.

^{4 9} Ld. Szlepkov recenzióját Sztálin munkájáról Bol’sevik, 1924. 9. sz. 102–105.

^{5 0} Ld. Pokrovskij: 1905 god. In: Izbr. Proiv. kn. 4. Moszkva, 1967. 189–194.

^{5 1} Uő. Uo. 189.

marxista kézikönyveiben Oroszország társadalmi-politikai fejlődésének azt az ábrázolását szokták meg, amely szerint e fejlődés ugyanazon az úton haladt, mint Nyugaton. E vonatkozásban Trockijnak különösen két tételét tekintette tarthatatlannak. Trockijjal szemben úgy vélte, hogy az orosz abszolútizmus az eredeti felhalmozás korai kapitalizmusának talaján fejlődött ki. Trockijnak azt a tételét, hogy az orosz abszolútizmus „primitív naturális gazdasági alapokon” jött létre, ahol az állam a gazdasági életben különösen fontos szerepet töltött be, és a társadalom fölött álló önállósult szervezetté vált. Pokrovskij úgy értelmezte, hogy eszerint nem a kapitalizmus lökte előre az orosz állam fejlődését, hanem ellenkezőleg: az orosz állam, az abszolútizmus „ültette el félénken” a kapitalizmust a maga katonai-politikai céljai számára.⁵² Pokrovskij tehát az orosz állam különleges gazdasági-történelmi jelentőségét nem vette számításba, sőt, elhibázott megállapításnak tekintette.

Bár később Pokrovskij is figyelembe vette a 16. századi társadalmi-gazdasági viszonyok feudális jellegét, de e cikkében és később is elfogadhatatlannak tekintette, hogy Trockij a kereskedőtőke oroszországi jelentőségét az elmaradottság problémakörével hozta összefüggésbe. Pokrovskij szerint Trockijnak csupán azért volt szüksége a kereskedőtőke történelmi jelentőségének tagadására, hogy helyébe „az abszolútizmus mindenhatóságát” állíthassa, lemondva így az oroszországi kapitalizmus belső mozgását megvilágító elemzésről; ezért menekült Trockij „a nyugati tőke hatásának koncepciójához, bár e hatásról komoly formában a 16–17. században nem lehetett szó”.⁵³

Kétségtelen, hogy Trockij sémája nem támaszkodott a 16–17. századi Oroszország konkrét történelmi vizsgálatára, éppen ezért nem tudta elmélyíteni koncepcióját erre a fejlődési szakaszra vonatkozóan. Itt persze figyelembe kell venni azt a tényt, hogy az Októberi Forradalmat követő periódusban a történészek érdeklődésének középpontjában mindenekelőtt az új- és legújabbkor problémái álltak. 1917 és 1923 között az összes történelmi publikációk 90 százaléka az orosz forradalmi mozgalomhoz, annak is főként proletár periódusához kapcsolódott. Ez egyben utal Pokrovskij munkásságának jelentőségére, de a 20-as évek történetírásának egyoldalúságára is. E korszakban a feudalizmus történeti kutatása alig gazdagodott egy-két marxista szemléletű munkával.⁵⁴

Pokrovskijnak Trockij másik alapvető tételével, a városfejlődés két típusának elgondolásával kapcsolatos kritikája igen lényeges megállapítást is tartalmazott. A nyugati és oroszországi városfejlődés trockiji megkülönböztetését abszolútizáltnak tartotta, és egyáltalán nem tekintette alapvetőnek: Marx „eredeti felhalmozás” elméletére támaszkodva vetette el a városfejlődést középpontba állító tételt. Pokrovskij az emelte ki, hogy az eredeti felhalmozás mindenütt végbement Európában, csak más és más színekkel, más és más történelmi korszakokban. Engels elgondolására utalva megállapította: „Valójában (az eredeti felhalmozásra – K. T.) kiválasztott példa – a parasztek földtől való megfosztása Angliában – Nyugat-Európa számára jellemző, nem pedig Keletre. Itt nem a parasztek földtől való megfosztásán keresztül vezetett az út, hanem röghöz kötésükön át. Itt valóban a »történelmi fejlődés sajátosságával« van dolgunk, igaz, nem egyedül Oroszországgal, hanem egész Kelet-Európáéval, beleértve például Poroszországot is. Ez a sajátosság persze messze nem közömbös a megfelelő országok politikai fejlődése számára.”⁵⁵ Pokrovskij ebből a kiindulópontjából az orosz és porosz önkényuralom

⁵² Vö. *Pokrovskij*: Trockizm i „oszobennosztii isztoriescskogo razvitija Roszszij”. (A trockizmus és „Oroszország történelmi fejlődésének sajátosságai”) Kommuniszticeszkij Internacional, 1925. 3. sz. 21.

⁵³ Vö. *Uő. Uo.* 25–27.

⁵⁴ Vö. *Alekszejeva*. i. m. 73. és 91.

⁵⁵ *Pokrovskij*: Trockizm . . . i. c. 25–26. „. . . az orosz és a nyugat-európai városnak ebben az éles szembeállításában Trockij szerfölött túloz és leegyszerűsít. Természetesen a 16–17. század Moszkvája nem volt hasonló Firenzére vagy Antwerpenre (bár valamivel nagyobb volt Londonnál . . .), de a régi orosz város típusa ugyanaz volt, mint a középkori Nyugat-Európa várostípusa. Miért? Mert a kereskedőtőke, amely Oroszországban később alakult ki, mint Nyugaton, de gyorsabban fejlődött, elnyomta a még pelenkában levő kézműiparunkat, átalakítva azt a háziipari termelés rendszerévé már a 17. századtól kezdve”. Pokrovskij ezt az álláspontját a 17. századi külföldi látogató benyomásával igazolta. A kézműipar igen fejlett volt, bár elaprózott – állapította meg Pokrovskij; Moszkvában 40 ezer – tisztán kézműipari típusú üzlet (lavka) volt (24. l.). Pokrovskij nem vette figyelembe, hogy bizonyos középkori formák konzerválódásáról van szó, nem pedig a nyugat-európai városfejlődés kapitalizálódásának követéséről.

oly hosszú ideig tartó fennmaradását a röghöz kötés érdekeivel magyarázta.⁵⁶ Ez igen fontos támponttá vált a mai történettudomány számára is, függetlenül attól, hogy Pokrovskij még nem tudott eljutni a kelet-európai fejlődés sajátosságainak rendszerbe foglalásáig. Pokrovskij e cikkében újra összefoglalta az „állam gazdasági mindenhatóságának” ideológiáját is keletkezésétől (mint nemesi ideológia) a polgári ideológiába vezető evolúción át Trockij koncepciójáig, de e kérdésben korábbi részletes elemzését⁵⁷ új felismerésekkel nem gazdagította.

A Szlepkov ellen csaknem ugyanekkor írt cikkében a vita másik csomópontját a következő kérdésben foglalta össze: „»végbement-e a 20. század elején a földesúri állam újjászületése«, vagy pedig a földesúri állam – a korábbiaknak megfelelően – a kapitalizmus régi, ipari formáit megelőző struktúrájának politikai szervezete volt?” Pokrovskij természetesen – hogy ne kerüljön teljes ellentmondásba alapvető koncepciójával – a felvetett kérdés második lehetőségére mondott igent. Sőt, a 16. század elején születő abszolutizmust összevetette az utolsó Romanov-cár abszolutizmusával: „Mintha négy évszázad el sem telt volna.” De álláspontjának következetes védelme érdekében az Oroszország elmaradottságáról és lassú fejlődéséről szóló tézist, mint „banális és hasznavehetetlen sablont” mégis kénytelen kidobni. Ugyanakkor érdekes módon – ha közvetett formában is –, de elismeri e bírált tételt, amikor a 16. századi és a 20. századi abszolutizmus között nem lát lényeges különbséget. Az orosz abszolutizmus dinamikáját csupán abban véli felismerni, hogy a 20. században már „nem volt karóbahúzás” stb., s hangsúlyozza, hogy VIII. Henrik Angliájához viszonyítva, ahol „a radikális újjászületés valóságosan végbement, Oroszországban a fejlődés ezen a téren csaknem egy helyben maradt”.⁵⁸

Pokrovskij önellentmondására fény derül a Trockijjal polemizáló tanulmányának figyelmes olvasásakor. Azért vetette el az „elmaradottság” tételét, mert ha nem a kapitalizmussal kapcsoljuk össze az abszolutizmus 16. századi megjelenését, akkor annak a „semmi” talaján kellett létrejönnie, s így szükségszerűen „Trockij koncepciójához jutunk el.”⁵⁹ Pokrovskij sémája szerint tehát a 16. században az abszolutizmus a kapitalizmus talaján jött létre, de lényegénél fogva feudális természetű volt. Ezt még el is fogadhatnánk, ha ezzel együtt Pokrovskij nem jelentené ki, hogy az abszolutizmus mégsem „a társadalmi fejlődéssel szemben létezett”. Így Pokrovskijnak vagy alapvető tételét (a kereskedőöke koncepcióját), vagy az abszolutizmus progresszív jellegének tételét kellett volna feladnia.

Pokrovskij a későbbi történelmi szakaszra, az imperializmus korára vonatkozóan is bizonyítani próbálta az „elmaradottság sablonos sémájának hasznavehetetlenségét”: statisztikai adatok segítségével kimutatta az oroszországi kapitalizmusnak a Nyugatnál gyorsabb gazdasági fejlődését; eszerint pl. az orosz fémpár növekedési üteme a háborút megelőző tíz évben a világon az első helyet foglalta el stb.⁶⁰ A jelenség magyarázatában a protekcionizmus (tehát az állam szerepét !!) és a zsidókérdés szerepét emelte ki. Az előzőnek a gyors iparfejlesztésben tulajdonított kiemelkedő szerepet, az utóbbinak pedig abban, hogy milyen jellegűek voltak a „kereskedő államok” politikai rendszerei.⁶¹

A pokrovskij-i elemzésben az első világháború is lényegében kereskedelmi háború volt, sőt továbbmenve, a cári külpolitika utolsó fél évszázadának minden jelentős fordulatát a kereskedelmi utakért folytatott küzdelemmel magyarázta.⁶² (Ezzel a megközelítéssel már Pokrovskij 1922-es tanulmányában is találkozunk, igaz, ott a 16. századra vonatkozóan.)

Pokrovskij végül ideológiatörténeti érveléssel is „alátámasztotta” az önkényuralomról adott meghatározását: „Az orosz abszolutizmus nemcsak objektíve volt a »politikailag szervezett kereskedelmi

⁵⁶ Vö. *Uő.* Uo. 28–30.

⁵⁷ Ld. Pokrovskij ezirányú elemzéseit: *Vesztnik Szocialiszticeszkaj Akademii*, 1923. I., 2. és 4. számban.

⁵⁸ Vö. *Pokrovskij: K voproszu ob oszobennosztjah* . . . i. c. 128.

⁵⁹ Vö. *Pokrovskij: Trockizm* . . . i. c. 27–28.

⁶⁰ Vö. *Pokrovskij: K voproszu ob oszobennosztjah* . . . i. c. 128–129. l.

⁶¹ Vö. *Uő.* Uo. 130–131.

⁶² Pokrovskij a cári monarchia külpolitikájáról átfogó tanulmányt írt a *K voproszu ob oszobennosztjah* . . . c. tanulmány folytatásaként (*Pod Znamenem Marksizma*, 1925. 5–6. sz. 89–109. l.) Itt részletekbe menően azt bizonygatta, hogy a cári birodalom területi terjeszkedése (Kaukázus, Közép-Ázsia) a kereskedőöke érdekein nyugodott. Ennek megfelelően vélte úgy, hogy a birodalom háborúi kereskedőháborúk voltak.

kapitalizmus», hanem magát így is gondolta el. Ez utóbbiban tévedhetett, mondhatja az olvasó, de mindenesetre az ideológiának ilyen meggyökeresedtsége (ebben az esetben II. Katalintól a 20. századig) nem kevésbé jellemző, mint az irányítás formáinak meggyökeresedtsége . . . ”⁶³

Az önkényuralom és az ipari kapitalizmus viszonyának kérdését Pokrovskij így állította fel: „A vita arról folyik, hogy az oroszországi önkényuralom képviselte-e (. . .) a 19. század végén az ipari kapitalizmust vagy pedig nem . . . ” Szerinte az ipari kapitalizmust nem az önkényuralom képviselte, hanem az azzal szemben álló oppozíciós pártok az állami Dumából.⁶⁴ Ez a téves meghatározás abból az ugyancsak téves tételezésből ered, hogy Pokrovskij koncepciójában a kereskedőtőke és az ipari tőke harca az orosz kapitalizmus fejlődésének meghatározó tényezője volt.

A vita eddigi tapasztalatai alapján megelőlegezhető az a megállapítás, hogy Pokrovskij nagyfokú következetessége ellenére is több vonatkozásban áthidalhatatlan ellentmondásokba került. Álláspontját ugyan egyre szélesebben dokumentálta, de az orosz történelmi fejlődés fontos kérdéseit illető alapkoncepcióját érintetlenül hagyta – legalábbis a 20-as évek végéig.⁶⁵

Mielőtt vizsgálatunkban tovább lépnének, néhány szóban utalnunk kell azokra a körülményekre, amelyek a 20-as évek második felében mind Pokrovskij munkásságát, mind annak értékelését jelentős mértékben befolyásolták.

A jelenkori szovjet történetírás rámutat azokra – a „személyi kultusz” viszonyaiból eredő – jelenségekre, amelyek a 20-as évek második felében kedvezőtlenül befolyásolták Pokrovskij politikai és tudományos-pedagógiai tevékenységét, s amelyek következtében a 30-as években Pokrovskij tudományos munkásságát lényegében „száműzték” a marxista tudomány területéről.⁶⁶

A Pokrovskij személye ellen irányuló intrikák kihatottak történelmi koncepciójának megítélésére is. Jellemző, hogy tudományos kérdés eldöntésében vagy megítélésében Sztálin véleményét kérték ki a Krasznoj Professzura Intézet hallgatói. Sztálin Pokrovskijjal szembeni elfogultsága már 1927-ben nyilvánvaló volt. Olyan helyzet alakult ki, hogy Cvetkov és Alüпов, a Pokrovskij vezette Intézet hallgatói, a Pokrovskij munkáit méltató lenini értékelésre utalva levélben fordultak Sztálinhoz, s kérték, hogy fejtsse ki véleményét Pokrovskij történelmi koncepciójáról. Sztálin válaszában többek között ezt írta: „Ami az orosz »önkényuralmi rend« kialakulásának elméletét illeti, azt kell mondjam, hogy Trockij elvtárs elméletével alapszabán nem értek egyet; Pokrovskij elvtárs elméletét alapszabán helyesnek tartom, bár nem mentes a szélsőségektől és túlhajtásoktól az önkényuralom kialakulási folyamatának leegyszerűsített magyarázata tekintetében.” Megjegyzendő, hogy Sztálin ezt a választ nem tette közzé, műveinek kiadásakor pedig a Pokrovskijról való értékelését utólag teljes egészében törölte.⁶⁷

A 20-as évek második felében Pokrovskij bizonyos kérdésekben túllépett korábbi nézetein, sőt, 1931-ben publikált előadásában (nemcsak az önkényuralom kérdésében) önkritikusan felülvizsgálta és számos vonatkozásban meghaladta korlátait. Ekkor Pokrovskij vázolta új álláspontját, amelynek egyetlen eleme is világossá teszi: Pokrovskij történelmi nézetei valóságos fejlődésen mentek keresztül. „A semmit nem termelő kereskedőtőke – állapította meg Pokrovskij – nem határozhatja meg egy adott társadalom *politikai felépítményét*: íme, ezért volt teljesen helytelen az a formula, miszerint az önkényuralom »Monomah sapkájában járó kereskedőtőke« (. . .) »a monomahi sapka« feudális díszítés

⁶³ Pokrovskij: K voproszu ob oszobennosztah . . . i. c. 132.

⁶⁴ Vö. I. c. Pod Znamenem Marksizma, 1925. 5–6. sz. 109.

⁶⁵ Itt jegyezzük meg, hogy Pokrovskij nézeteinek bizonyos korrekciójára már 1924-ben sor került. N. N. Rubinstein fiatal történész Szlepkovhoz hasonlóan recenziót írt Pokrovskijnak ugyanarról a könyvről (Pod Znamenem Marksizma, 1924 12. sz.), Rubinstein Pokrovskij figyelmét felhívta néhány hibájára, így például Pesztyel paraszt-ideológusként való bemutatásának „prezentista” tendenciájára stb. Rubinstein azonban egyetértett Pokrovskijnak az önkényuralomról való meghatározásával. Pokrovskij némely bírálatot jogosnak tartott, de mint láttuk, korábbi koncepcióját még nem vizsgálta felül.

⁶⁶ Ld. részletesebben: O. Szokolov: Ob isztoricseszkih vzgljadah M. N. Pokrovskogo. (M. N. Pokrovskij történelmi nézeteiről) Kommuniszt, 1962. 4. sz. 69–79.

⁶⁷ Vö. Uo. 77. és adalékokat szolgáltat még Pokrovskij mellőzéséről R. Sportuk: Pokrovsky and Russian History. Survey, 1964. 53. sz. 117–118., és J. L. Keep: Revolution and Politics in Russia, Indiana Univ. Press 1972. 293–313.

volt, nem pedig kapitalista.”⁶⁸ Itt tehát Pokrovskij már világosan megkülönböztette a modern kereskedőtőkét a feudális uzorastőkétől. Elismerte továbbá azt is, hogy korábbi műveiben még megőrződtek a „gazdasági materializmus” bizonyos maradványai: „nem vettem kellően figyelembe a politikai felépítmény gazdasági alaptól való viszonylagos függetlenségének tényét . . .”⁶⁹

Az „elmaradottság” tételét azonban továbbra is alapjában elhibázottnak tekintette, de cáfolatát csak politikai síkon fogalmazta meg: „A »primitív gazdasági alap« Trockij minden tételének fundamentumát képezi. Másrészt Buharin elvtársnak az az állítása is erre mutat, miszerint a szocialista forradalom azért robbant ki legkorábban Oroszországban, mert a »leggyengébb láncszem« – a legkevésbé fejlett tőkés ország volt. (Lenin közepesen fejlett Oroszországról beszél.) Trockij erre alapozva állította, hogy Oroszországban a szocializmushoz való átmenetről beszélni a hatalommal rendelkező nyugat-európai proletariátus támogatása nélkül csak »egészen különös beállítottságú koponyák képesek«. Buharin elvtárs a szocializmus építésének kérdéseiben nem mindennapi óvatosságot tanúsított, amely a legszélsőségesebb szkepticizmussal párosult. Mindkettőjük elgondolása szorosan kapcsolódott a jellemzett történelmi koncepcióhoz.”⁷⁰

Az abszolútizmus kérdésében Pokrovskij már a fejlődés történetiségére helyezte a hangsúlyt. Következtetése: a feudális állam átalakulásával az abszolútizmus is megváltoztatja természetét. A feudalizmus felbomlása korában az abszolútizmus három alapvető elemét emelte ki: a bürokrácia, az állandó hadsereg és a pénzdó rendszerének megléte; ez a hatalomnak már egyáltalán nem tisztán feudális formája – hangsúlyozta Pokrovskij. Bár nem számolt le a kapitalizmus 16–17. századi megjelenésének koncepciójával, arra azonban felhívta a figyelmet, hogy az abszolútizmus különböző történelmi formái szerfelett különböző osztálybázissal rendelkeznek. Ekkor már – Lenin értékelésére támaszkodva – utalt az önkényuralom és a burzsoázia kapcsolatának bizonyos sajátosságára az imperializmus kialakulásának szakaszában: Oroszországban az önkényuralom kapitalizmushoz való alkalmazkodásának határai nemcsak az önkényuralom sajátosságaival, hanem a kapitalizmus fejlődésének sajátosságaival is mély összefüggést mutatnak. Pokrovskij – az ismert lenini gondolat alapján – kifejtette, hogy a 20. században Nyugaton már nem a »feketeszázas« októbrista burzsoázia a vezető erő, hanem a burzsoáziának az a csoportja, amely Oroszországban még igen gyenge volt: azaz a »demokratikus« burzsoázia. Az októbrista típus még közvetlenül a feudalizmus méhéből ered, és annak kizsákmányolási módszereit használja fel – így az önkényuralom létezését nem az egész burzsoázia tette lehetővé, hanem csak a különösen privilegizált személyek csoportja, amely „a földbirtokos és kereskedő osztályokból” verbuválódott. de azokkal nem volt azonos. Ezen az alapon Pokrovskij arra a következtetésre jutott, hogy ily módon nem lehet a felső osztályok tiszta uralmáról beszélni. Sőt, Leninre támaszkodva, eljutott addig a megállapításig, hogy a 20. század első évtizedétől kezdve a burzsoá monarchiává való átalakulás folyamata ment végbe. A „bürokratikus monarchia” egyik alapvető pilléré, a bürokráciát és annak evolúcióját az árugazdasággal, a születő burzsoáziával kapcsolta össze.⁷¹ „. . . Az önkényuralom megmaradt, ismétlem, nemcsak keletkezésében, hanem rendeltetése szerint is feudális intézménynek, azonban már nagyon korán, apparátusán, a bürokráción keresztül kapcsolatba került az árugazdasággal és a születő burzsoáziával.”⁷² Természetesen az önkényuralom és a burzsoázia szerves kapcsolata Pokrovskijnál a késői középkorra jellemző, de ezt legalábbis vitásnak kell minősítenünk.

⁶⁸ *Pokrovskij: O ruszskom feodalizme, proizhozsdenii i karaktere abszoljutizma v Roszszii.* (Az orosz feudalizmusról, az abszolútizmus eredetéről és jellegéről) In: *Ruszszkaja isztorija v szamom szszatom ocserke.* M., 1933. Prilozenie 1. A tanulmány eredeti megjelenési helye: Bor’ba Klaszszov, 1931. 2. sz. 487.: Itt egyebek között Pokrovskij megjegyezte: „Nem takargatom, hogy számomra 1922–24-ig az orosz feudalizmus és önkényuralom kérdései egyszer és mindenkorra megoldottnak tűntek. De 1922-ben Trockij kiadta az 1905-ös évről szóló könyvét, és a hozzáírt előszóban szó szerint megismételte azt, amit Miljukov mondott a maga »Vázlataiban« az önkényuralom eredetéről.” Ld. még 489.

⁶⁹ Ld. uo. 489.

⁷⁰ Uo. 492.

⁷¹ Vö. Uo. 496–500.

⁷² Vö. 497.

Pokrovskij nézeteinek kimutatható fejlődése több tényezővel magyarázható. Ő maga is kitért erre a problémára éppen az imént idézett előadásában. A fejlődését előmozdító tényezők sorából ellenfeleinek kritikáit kiiktatta, és az általa vezetett szemináriumokon kialakult alkotó véleménycserék jelentőségét hangsúlyozta. A jelenkori kutatás, többek között Pokrovskij visszaemlékezéseire is hivatkozva, fejlődésének fő tényezőjét másutt látja. Pokrovskij saját bevallása szerint a bolsevik párt 9. kongresszusáig (1920) csak egyes írásokat ismert Lenintől, amelyek elsősorban az aktuális kérdésekkel kapcsolatos politikai harcokkal foglalkoztak. Pokrovskij a 20-as évek közepéig ugyanis azon a téves véleményen volt, hogy Lenin csak mint gyakorlati forradalmár kiemelkedő; Lenint mint történelemet csak ez idő tájt kezdte vizsgálni.⁷³ Ezért nézeteinek a 20-as évek második felében végbement fejlődése történelmi műveiben már nem ölthetett formát.

Pokrovskij történelmi nézeteinek fejlődését pontosabban értékelhetjük, ha szemügyre vesszük Trockijnak, legfőbb vitapartnerének, a 20-as évek végén, a 30-as évek legelején újrafogalmazott koncepcióját. S ezzel tulajdonképpen lezáródik a 20-as években induló történelmi polémia első szakasza.

Bár Trockij az oroszországi fejlődésre vonatkozó koncepcióját a 20-as évek második felében írt újabb cikkekkel nem erősítette meg, de hogy a probléma foglalkoztatta, azt az orosz forradalom történetéről írott könyvének különösen az első fejezete és a könyv más részei is bizonyítják.⁷⁴

Trockij koncepciójának alapjai változatlanok maradtak. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy koncepciójának alapvonásai már 1905–1907 táján kialakultak, sőt, bizonyos elemei talán már korábban is.⁷⁵ Vizsgálatunk eme pontján kell azt is megmutatnunk, hogy Trockij történelmi nézeteinek fejlődését közvetlenül és kizárólag a permanens forradalom teóriájával magyarázni nem lehet. Az ilyen kísérletek szemben állnak a valóságos helyzettel, mert figyelmen kívül hagyják, hogy Trockij történelmi nézeteinek igen korai kifejtései szoros kapcsolatban álltak ugyan a forradalmi mozgalom teendőivel, majd az első orosz forradalommal, de még nem a permanens forradalom megmerevedett sémájából indultak ki, hisz forradalomelmélete csak ekkor kezdett kifermődni.⁷⁶ Trockij az OSZDMP V. (londoni) kongresszusán a burzsoá pártokhoz való viszony meghatározása és a szociáldemokrata taktika kidolgozásával összefüggő politikai elemzés során kifejtette nézeteinek történelmi kiindulópontjait. (Emlékeztetjük az olvasót arra, hogy maga Lenin is megállapította akkor: Trockij a burzsoá pártokhoz való viszony kérdésében a bolsevikok álláspontjára helyezkedett.)

⁷³ Vö. *Najdenov* i. c. 64. Pokrovskij a párt 9. kongresszusáig csak egyes írásokat ismert Lenintől, saját bevallása szerint is elsősorban csak azokat, amelyek a konkrét politikai harcokkal foglalkoztak. Később, a 20-as évek második felében áttanulmányozta Leninnek a történettudomány szempontjából jelentős munkáit is, amelyeket aztán felhasznált elemzéseiben. Erről tanúskodnak alábbi írásai, előadásai: Lenin i Marksizm kakov isztoriki. (Lenin és Marx mint történészek) In: Izbr. Proizv. kn. 4. 22–27.), Leninizm i ruszszkaja isztorija (A leninizmus és az orosz történelem) Uo. 28–45., Lenin i isztorija (Lenin és a történelem) Uo. 46–55. stb.

⁷⁴ Ld. *L. D. Trotsky: The History of the Russian Revolution*. London, 1934. E műve már a Szovjetunióból való kiutasítása után jelent meg. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy Trockijnak közvetlenül műve befejezése előtt jutott tudomására Pokrovskij halálának híre, s ez alkalomból röviden méltatta tudományos és politikai tevékenységének egyes vonatkozásait: „Pokrovskij a liberális táborból akkor érkezett a marxizmushoz, amikor már kész tudós volt, a legújabb történelmi irodalmat értékes művekkel és kezdeményezésekkel gazdagította, de mindazonáltal sohasem sajátította el tökéletesen a dialektikus materializmus módszerét. Az igazsághoz tartozik, hogy Pokrovskij nemcsak nagy tehetségű és kivételes erudíciójú ember volt, hanem mélysegesen lojális volt ahhoz az ügyhöz, amelyet szolgált.” (Ld. 511.) Trockij említést tett arról is, hogy Pokrovskij „gazdasági materializmusából” származó korlátai megnyilatkoztak a 17-es forradalmak magyarázatában is. (Uo. 510.)

⁷⁵ Trockijnak az orosz kapitalizmus sajátosságáról kialakított koncepciójának egyes elemei már szibériai száműzetésében, 1903 előtt megfogalmazódtak. Ld. erről részletesebben: *Kövér Gy.*: A századforduló orosz társadalmának képe L. D. Trockij (Bronstein) korai publicisztikájában, 1903-ig. In: *Egyetemes Történelmi Tanulmányok IX.* Debrecen, 1975. 36–47. és *D. K. Rowney: Development of Trotsky's Theory of Revolution, 1898–1907. Studies in Comparative Communism, 1977. Vol. 1.* 1–2. sz. 25–26.

⁷⁶ Vö. *D. K. Rowney* . . . i. c. 33.

Trockij igen határozottan polemizált Miljukovval és a mensevikek felfogásával, akik a proletariátus és a liberális burzsoázia kompromisszumára építették taktikájukat ekkor, 1907 tavaszán. Trockij ebben a kérdésben azon a nézeten volt, hogy Oroszországban – Nyugat-Európától eltérően – nem létezik erős burzsoázia, nincsen „városi demokrácia”, amely képes lenne „magával ragadni a nemzet többségét”. Miután hiányzik Oroszországban a burzsoá demokrácia,⁷⁷ ezért „városaink egyetlen forradalmi demokráciája (a proletariátus – K. T.) a paraszti tömegekben kell támaszt találjon”. Trockij politikai álláspontjának történelmi magyarázata érdekes számunkra: „A mi nagyiparunk természetesen nem a kézműiparból nőtt ki. Városaink gazdaságtörténete egyáltalán nem ismeri a céhek periódusát. A kapitalista ipar nálunk az európai tőke egyenes és közvetlen nyomására jött létre. A tőkés ipar lényegében szűz talajt hódított meg, nem találkozott a kézműipari kultúra ellenállásával. A külföldi tőke az állami kölcsönök és a magánkezdeményezések csatornáján áramlott hozzánk. Maga köré gyűjtötte az ipari proletariátust, és nem engedte, hogy a kézműipar kialakuljon és fejlődjön. E folyamat eredményeként a burzsoá forradalom idejére a város fő erejévé az ipari proletariátus módfelett fejlett szociális típusa vált. Ez tény, amelyet nem lehet megcáfolni, és amelyet összes forradalmi-taktikai következtetéseink alapjává kell tenni.”⁷⁸

Több mint negyedszázaddal később írt művében az oroszországi történelmi fejlődés sajátosságait is ebből az alapvetésből közelítette meg. Így már a feudalizmus korában, az orosz önkényuralom kialakulásában is a fejlődés sajátosságait hangsúlyozza a Nyugat feudalizmusának fejlődéséhez viszonyítva. Trockij elfogadta azt a kiindulópontot, hogy „az orosz feudalizmus alapjai ugyanazok voltak, mint Nyugaton”, de szerinte – s itt már szembekerül Pokrovszkijjal – az elmaradottabb viszonyok Oroszországban már a feudalizmus korában is jellemzőek. Ennek egyik bizonyosságát abban látta, hogy Nagy Péter uralkodása alatt megszilárdult a feudalizmus, a jobbágyosság, a cárizmus, mégpedig szoros összefüggésben a nyugati fegyverek, a nyugati technika és kölcsönök beárnyalásával. A második jobbágyosság problematikáját most sem elemezte konkrétan; megelégedett azzal az általános – módszertanilag teljesen helyes – kijelentéssel, hogy az orosz feudalizmus és általában Oroszország nemcsak földrajzilag, hanem történelmileg is Európa és Ázsia között állt. Az orosz történelmi fejlődés egészét illetően figyelemre méltó fejlődési törvényszerűségeket állapított meg. Az egyik – amelyet Lenin fejtett ki – az egyenlőtlen fejlődés törvénye; a másik, a kombinált fejlődés törvénye, vagyis az archaikus és modern fejlődési formák egyidejű létezésének és „működésének” felismerése. E felismerés lehetőséget adott Trockijnak arra, hogy az „elmaradottság”, a „megkésetttség”, a „primitív gazdasági alap” tételeit dialektikusan magyarázthassa.⁷⁹ A kombinált fejlődés törvényének helyes interpretációja támpontot nyújthatott a korszak szovjet történetírására oly jellemző gazdasági determinizmus⁸⁰ meghaladásához.

Trockij itt vizsgált művében ismét kifejtette álláspontját a nyugati és az orosz városfejlődés közötti különbségeket illetően, majd rátért az orosz feudalizmus fejlődésének ama sajátosságára, hogy a „harmadik rend”, amely a politikai és gazdasági fejlődés hajtóerejévé válhatott volna, nem alakult

⁷⁷ Az orosz polgári demokrácia fejlődését jól érzékelteti az a tény, hogy politikailag szervezett tömörüléssé csak az 1905-ös forradalom előestéjén, illetve a forradalom periódusában vált, amikor a forradalmi pártok már kidolgozott programmal, szervezeti hálózattal és sajtóval rendelkeztek, mégpedig illegális körülmények között. Vö. *Menyhárt Lajos* elemzésével: A parlamentarizmus kérdése az 1905-ös orosz forradalom első szakaszában. In: *Egyetemes Történelmi Tanulmányok IX.*, Debrecen, 1975. 53. A tanulmány részletes elemzést nyújt az orosz liberalizmus szervezett politikai áramlattá alakulásáról, felmutatva azokat a korlátait, amelyek kezdetőlől determinálták bukását.

⁷⁸ Pjatij (londonszkij) sz’ezd RSZDRP. Protokollü. Moszkva, 1963. 400–401. Ld. még Trockij koncepciójának részletesebb kifejtését „V zacsitate partii.” Sztpt. 1907.

⁷⁹ Vö. *Trotsky: The History . . .* i. m. 27.

⁸⁰ A történelmi materializmus vulgarizálásának egyik irányát a 20-as évek szovjet történetírásában a „gazdasági materializmus” képviselte. Pl. *M. V. Nyecskina* a társadalom marxista elméletét egyenesen „gazdasági materializmusnak” nevezte (Ruszszkaja isztorija v oszvescsenii ékonomicszkogo materializma. Kazan’, 1923. 37. l.). Pokrovszkij – Nyecskinához hasonlóan – a 20-as évek elején nem látott lényeges különbséget a „gazdasági” és történelmi materializmus között. Ld. *M. N. Pokrovszkij: Ékonomicszkij materializm. Jaroslavl’, 1923.* Pokrovszkij és Nyecskina lebecsülték a felépítményi jelenségek történelmi szerepét és visszahatását a gazdasági alapzatra.

ki.⁸¹ Ez a tény – a trockiji elemzés szerint – eleve determinálta a Pugacsov-felkelés sorsát és bukásának következményét: a bürokratikus abszolutizmus megerősödését, amely a „nemesei érdekek gyámja volt”.⁸²

Trockij úgy vélte, hogy a kapitalizmus fejlődése Oroszországban csak a 19. század második felében vált „érzékelhetővé”, s ekkortól kezdve az orosz ipar egyes szakaszokban rendkívüli gyorsasággal fejlődött a külföldi tőke befolyása alatt. Erre vonatkozóan csaknem ugyanazokat az adatokat hozta fel, mint Pokrovskij: például, hogy az első orosz forradalom és a háború közötti időszakban az ipari fejlődés megkétszereződött. Ellenpontként azonban hangsúlyozta, hogy az egy főre jutó nemzeti jövedelem 8–10-szer alacsonyabb volt, mint az Egyesült Államokban. Míg Pokrovskij az orosz ipar e gyors fejlődésében az „elmaradottság legendáját” látta csupán, addig Trockij e jelenségből éppen az elmaradottságra következtetett. Trockij aláhúzta, hogy a tőke, az ipar struktúrája az előrehaladott államok szintjén állt Oroszországban, sőt, bizonyos szempontból túl is haladta azokat (pl. a tőke koncentrációs és centralizációs foka tekintetében). Emellett ugyanakkor azt is kidomborította, hogy a mezőgazdaság a 17. század szintjén stagnált. Az oroszországi kapitalizmus sajátosságaiból elsősorban az ipar döntő részének külföldi ellenőrzéséből magyarázta az orosz burzsoázia társadalmi jellegét, eredetét és politikai fiziognómiáját. Kimutatta, hogy az orosz burzsoázia miként szigetelődött el a néptömegektől, továbbá utalt arra, hogy a burzsoázia politikai gyengesége következtében objektíve nem szakítható radikálisan az önkényuralommal. Ez a burzsoázia – írta Trockij – „a reformáció idején még éretlen volt, a forradalmak periódusában pedig már túlérlett”, alkalmatlan a forradalmak vezetésére.⁸³ A burzsoáziának az önkényuralmi rendszer utolsó fázisában végbement evolúcióját így összegezte: „A cárizmus ebben a periódusban (1905–17 – K. T.) még élesebb konfliktusba került a történelmi fejlődés követelményeivel; a burzsoázia gazdaságilag erősebbé vált, de mint láttuk, hatalma az ipar magasabb koncentrációjától és a külföldi tőke dominanciájától függött. 1905 tapasztalatainak hatására pedig még konzervatívabb és gyanakvóbb lett. A kis- és középburzsoázia viszonylagos súlya korábbi jelentéktelenségénél is alacsonyabbra süllyedt.” Trockij ugyanakkor rávilágított arra, hogy amit a burzsoázia nem teljesített a „rárótt” történelmi feladatokból, azt a fiatal orosz proletariátusnak kellett bevégezni, s a kombinált fejlődés törvényének következtében a proletariátus egyúttal saját történelmi küldetését is teljesítette: „A szovjetek . . . nem csupán Oroszország történelmi elmaradottságának gyermekei, hanem Oroszország kombinált fejlődésének termékei is, s ezt az a tény is jelzi, hogy a legiparosodottabb ország, Németország proletariátusa sem talál más szervezeti formát forradalma csúcspontján – 1918–1919-ben . . . A kombinált fejlődés törvénye extrém kifejeződésben jelenik meg: a hanyatló középkori struktúra megdöntésétől kezdve a forradalom néhány hónap alatt a proletariátust és a kommunista pártot helyezte a hatalomba . . .”⁸⁴

Hiába próbálnánk tovább követni az oroszországi abszolutizmus és általában az orosz történelmi fejlődés egyes kérdéseivel kapcsolatos polémiát, mert ekkor, a 30-as évek elején, sőt a Szovjetuniót tekintve már a 20-as évek végén, politikai okokból félbemaradt. Folytatására több mint harminc-évet kellett várni. A vita felújulása nem választható el M. N. Pokrovskij tudományos munkásságának a 60-as évek elején megkezdődött felülvizsgálatától és valóban tudományos kritikájától. Az önkényuralom történelmi-társadalmi-politikai jellegének új szemszögből való megvilágítása szervesen összekapcsolódott a történettudomány és az elmélet belső fejlődésével is. Az e témakörben megjelent újabb irodalom összefoglalása egy önálló tanulmány tárgyát képezhetné. Itt csupán a 20-as évek vitájának szempontjából a legfrissebb kutatási eredményekre hívhatjuk fel a figyelmet, ismételjük, annak érdekében, hogy kulcsot kapjunk e historiográfiai és elméleti szempontból nem érdektelen epizód megértéséhez.

⁸¹ Ld. *Trotsky: The History . . .* i. m. 29–30 l. „Az orosz kereskedelem fő útjai mindazonáltal átvezettek a határon, így ősidőktől fogva a vezetés a külföldi kereskedőtöke kezében volt, és így az egész folyamatnak félgymati jelleget kölcsönzött, amelyben az orosz kereskedő közvetítő volt a nyugati városok és az orosz falvak között.” Ld. Uo. 29.

⁸² Uo. 30.

⁸³ Vö. Uo. 30–34.

⁸⁴ Uo. 35.

A napjaink szovjet történetírásában jelentkező újabb eszmecserék, viták nem elsősorban új források feltárásával magyarázhatók (bár a monografikus feldolgozások száma kevés),⁸⁵ hanem elméleti-ideológiai, történelemszemléleti nézetkülönbségekkel, amelyeket jelentősen befolyásol a korábbi idők történeti koncepcióinak „rátelepedése” a valóságosan végbement történelmi folyamatokra.⁸⁶

Nem a véletlen műve, hogy az orosz történelmi fejlődés sajátosságainak problémái ma újból a kutatók érdeklődésének középpontjába kerültek. Trockij történelmi kérdésvetéseinek – minden fogyatékosága ellenére is – érdeme abban állt, hogy újszerűen közelítette meg az orosz történelmi fejlődés sajátosságait: nem az „orosz különösség” nemesi-burzsoá ideológia misztifikációi alapján, hanem történelmi materialista szempontból. A 20-as években azonban számos tényező gátolta az egyetemes történelmi fejlődés nemzeti vagy regionális sajátosságainak kutatását és így azok felismerését. E tényezők elsősorban ideológiai-politikai jellegűek voltak, amint azt világosan nyomon követhetjük Pokrovszkij–Trockij polémijában is. E vita szorosan összefüggött a polgári és mensevik-eszer történetírással folytatott küzdelemmel. Ezek a történetírói irányzatok az oroszországi történelmi fejlődés sajátosságait saját politikai céljaik függvényében értelmezték; előítélettel merevedett az a meggyőződés, hogy az Októberi Forradalom idegen az orosz „sajátosságoktól” mind a célok, mind az eszközök tekintetében. Innen logikusan el kell jutniok az orosz fejlődés „kivételességének” tételéhez. Nem meglepő ezért, hogy Pokrovszkij Trockij kérdésvetéseiben és megoldási javaslataiban az „orosz sajátosságokról” szóló fejtegetéseket gyanakvóan és elutasítóan Miljukov (és Plehanov) nézeteivel azonosította. Az orosz történelem fejlődési specifikumainak kimutatása azonban nem szükségképpen árulkodik nacionalista szemléletről. Ezt jól példázza a trockiji koncepció. Maga Trockij – mint láttuk – a sajátosat nem az általánostól elszakítva fogta fel, hanem kísérletet tett dialektikájuk megragadására, megpróbálta az általánosban megragadni a különöst, amelynek révén az oroszországi kapitalizmus kifejlési folyamatának differencia specifikációja feltárulhat, vagy legalábbis erre lehetőség nyílik.

Már a 20-as években jelentkezett az »általános« önállósításának elméleti veszélye, amelyről Lukács Gy. „A különösség” c. művében írt: „a veszélynek egyik fontos összetevője abban van, hogy az egység, a különösséget és az általánosságot nem magának a valóságnak meghatározásaiként fogják fel dialektikus kölcsönös vonatkozásaikban, hanem az egyik kategóriát valóságosabbnak tekintik a másiknál, sőt egyedül valóságosnak, egyedül objektívnek, míg a többinek állítólag csak szubjektív jelentősége van.”⁸⁷ A fejlődés általános tartalmának megragadása tehát a különösségek felismerésén át vezet az elméleti-történeti konkrétság felé. Az általánosság fetiszizálásával szemben persze nem jelent alternatívát a specifikus abszolutizálása. Mind az orosz, mind a nyugati kapitalizmus: kapitalizmus. De ez az általánosság még nem ad kulcsot az orosz történelmi fejlődés konkrét megértéséhez.

A sajátosságok megmutatásában ma már nélkülözhetetlen az összehasonlító történeti módszer alkalmazása. A 20-as években az ilyen kísérleteket igen szkeptikusan fogadták, mert ezt a kutatási módszert az oroszországi polgári történetírás már a századelőn használta, de még Október után is volt bizonyos hatása. A bolsevik történészek közül sokan attól tartottak – nem alap nélkül –, mint például Pokrovszkij is, hogy ez az elemzési módszer, a korabeli polgári történetíráshoz hasonlóan, a marxista igényű munkákban is a történelmi események és folyamatok felszínes rokonításával válik azonossá, és a belső folyamatok analízisének háttérbe szorításához vezet. A 20-as évek marxistáinak többsége ebben a módszerben csak a történelmi törvények tagadását látta, olyan eljárást, amely analogizáló módon szétbontja azt, ami egységes és egész.⁸⁸

⁸⁵ Például a III. Duma periódusának kutatása rendkívül szegényes, érdemlegesen csupán néhány disszertációra tud hivatkozni a korszak neves kutatója, A. Ja. Avreh. Ld. Uo. Sztolipin i tret'ja Duma. Moszkva, 1968. 17–18.

⁸⁶ Avreh felhívja a figyelmet (uo. 9.), hogy a szovjet történetírás hosszú éveken keresztül nem vetett számot a cárizmus és a burzsoázia közötti konfliktusokkal. „Sőt odáig jutott, hogy egyenlőségi jelet tett közjük abban az értelemben, hogy egy táborban egyesítette őket, szembeállítva a demokrácia táborával, s ily módon felváltotta a három táborról szóló (lenini – K. T.) tételt a két tábor tételével. E leegyszerűsített séma eredményeképpen a 19. század második felében és a 20. század első másfél évtizedében a politikai élet egész területei – köztük igen fontosak – kívül maradtak a tanulmányozáson, lényeges kérdések egész soráról primitív elképzelések születtek.”

⁸⁷ Lukács Gy. A különösség. Bp., 1957. 10.

⁸⁸ Ezt az ideológiai helyzetet érinti Csagin–Klusin i. m. 264–266.

Az itt elemzett polémia – kétségtelenül létező negatív példák ellenére – az összehasonlító történelmi elemzés terén alapjában pozitív tapasztalatokat hozott felszínre: marxista alapon is gyümölcsözőnek mutatkozott, s ma már széles körben alkalmazzák a szovjet történetírásban.⁸⁹ Nem lehet említés nélkül hagyni, hogy ezen a területen a magyar marxista történettudomány úttörő jelentőségű munkát végzett: az összehasonlító történelmi módszer alkalmazásának eredményességét a kelet-európai fejlődés kutatása terén ma már számos mű példázza.⁹⁰

Ma az orosz történelmi fejlődés sajátosságait a szovjet kutatók jelentős része kidomborítja. Már Plehanov ezirányú fejtegetéseiben is megragadják a történelmi elemzésben hasznosítható tételeket. Plehanov olyan „viszonylagos sajátosságokról” beszélt, mint például a keleti despotizmus „mintájára” szervezett államhatalom az abszolútizmus korszakában.⁹¹ Míg Pokrovskij 1924-ben úgy vélte, hogy Oroszország és Európa történelmi fejlődése azonosnak vehető, ma már ezt a tételt határozottan elvetik. Pavlova–Szilvanskaja véleménye szerint Oroszországban a plehanovi tételnek megfelelően a korlátlan monarchia az „irányítás ázsiai formában, a despotizmus alakjában jött létre, amely a külső birodalmakkal való harcban formálódott ki a természetes gazdaság és a falu obszcina-szervezete alapján, a földbirtok rendszer megszilárdulásának és a parasztság röghöz kötésének folyamatában”. Pavlova-Szilvanskaja álláspontja szerint is az önkényuralomnak az abszolútizmus irányában (később a burzsoá monarchia irányába) való fejlődése a 17. század végén kezdődött, s ez nemcsak a rendkívül lassú minőségi változásokkal magyarázható, hanem külső tényezőkkel is. Az argumentáció szerint a lassú fejlődés elsősorban azzal függött össze, hogy az önkényuralom egészen a jobbágyág eltörléséig érintetlenül hagyta a jobbágyi viszonyok alapjait; a fejlődési szakutcaék tovább léteztek I. Péter reformjai után is, és Oroszország elmaradása a Nyugat kapitalista országaitól tovább nőtt.⁹²

Az abszolútizmus oroszországi kifejlődésével foglalkozó újabb szovjet megközelítések többsége is Pokrovskij abszolútizmus-felfogásának kritikájából indul ki. A kereskedőtöke abszolútizálása ahhoz a hamis állításhoz vezette Pokrovskijt, hogy a feudális viszonyok a kereskedőtöke hatására a 16. században bomlottak fel. „Pokrovskij a feudális termelési mód tőkésell való felváltásának problematikáját egy mással helyettesítette: egyrészt az ipari kapitalizmus születésének, mint a kereskedőtöke »örökösének« problémájával, másrészt az ipari és kereskedőtöke »szövetségével«, illetve a közöttük levő harccal.⁹³

Az orosz gazdasági elmaradottság tényét az abszolútizmus kialakulási folyamatának periódusában A. N. Csisztozovonov⁹⁴ történelmi sajátosságként tárgyalja – a nyugati fejlődéssel való összevetés-

⁸⁹ V. V. Ivanov részletesen foglalkozik e módszer felhasználásának lehetőségeivel a marxista elemzésekben. Ld. Az összehasonlító történelmi módszer tartalmának és fejlődésének kérdéséhez. In: Történelemelméleti és módszertani tanulmányok. Bp., 1977. Szerk. Glatz F. 256–271. l.

⁹⁰ Itt csak a történelmi kutatásban fordulópontra jelentő néhány legfontosabb munkára hivatkozunk: Niederhauser E.: Zur Frage der Osteuropäischen Entwicklung. *Studia Slavica* 1958. 3–4. sz. 359–371., valamint ennek vitája a Történettudományi Intézetben: *Katus L. A kelet-európai országok feudalizmuskori fejlődésének sajátosságairól. Történelmi Szemle*, 1959. 3–4. sz. 467–482. l. Niederhauser E.: A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. Bp., 1962. *Pach Zs. P.: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVIII. században.* Bp., 1963. *Berend T. I.–Ránki Gy.: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században.*, 1969. stb.

⁹¹ G. Plehanov: *Isztorija ruszskoj obszcsesztvennoj müszli. M–L. 1925. kn. 1. 11.* Itt jegyezzük meg, hogy Plehanov és Trockij történelmi koncepciói között – amint azt Pokrovskij is hangsúlyozta – lényeges azonosságok fedezhetők fel. Ezt kimutatja S. Baron is: *Le développement du capitalisme en Russie selon Plekhanov.* In: *Histoire du marxisme contemporain.* tome 3. Paris, 1977. 39–76. De ezek az azonosságok csak a felszínes vizsgálatot készíthetik olyan megállapításra, miszerint Trockij egyszerűen átvette Plehanov tételeit. Már bemutatottuk: Trockij koncepciójának alapvonásai csaknem egy évtizeddel korábban alakultak ki, mint hogy az idézett Plehanov-mű megjelent volna.

⁹² Vö. M. P. Pavlova–Szilvanskaja: *K voproszu ob oszobennosztjah abszoljutizma v Roszszii.* (Az abszolútizmus sajátosságainak kérdéseiről Oroszországban) *Isztorija SZSZSZR*, 1968. 4. sz. 83–85.

⁹³ Ocserki isztorii isztorieszskoj nauki v SZSZSZR. Moszkva, 1966. 4. köt. 187.

⁹⁴ Vö. A. N. Csisztozovonov: *Nekotorie aszpektü problemü geneziszsa abszoljutizma.* (Az abszolútizmus eredete problémájának néhány aspektusa) *Voproszú Isztorii*, 1968. 5. sz. 55–56.

ben. Az abszolutizmus létrejöttének fokozatosságát hangsúlyozza, és a folyamat elejét Rettegett Iván kezdeményezéseitől számítja; szerinte az abszolutizmus törvényes formában I. Péter idején szilárdult meg, de (Ausztriával és Poroszországgal együtt) a Nyugattól eltérően nem burzsoá talajon, hanem a jobbágyi viszonyok alapján. Kiemeli e folyamatban a nyugati államok hatását, bár ez a hatás kezdetben csak az abszolutizmus formai jegyeinek átvételét jelentette. Az abszolutizmus oroszországi alakját „jobbágyi abszolutizmusnak” nevezi.⁹⁵

Az orosz abszolutizmus sajátosságainak tekintetében arra is felhívják a figyelmet, hogy nem egyszerűen a burzsoázia gazdasági súlya és politikai gyengesége közötti diszkrépancia fogható fel orosz jelenségnek, hanem elsősorban az, hogy a burzsoázia sehol nem volt olyan jogfosztott, mint Oroszországban. Igen fontos az a megállapítás, hogy az eredeti orosz sajátosságnak „a szabad versenyek kapitalizmus csaknem teljes hiánya” tekinthető: még a 19. század második felében is sok olyan vonása volt az orosz kapitalizmusnak, amely teljesen szokatlan a szabad versenyek kapitalizmus korában. Ezzel a sajátossággal kapcsolatban jelenik meg az állam szerepének hangsúlyozása a kapitalizmus kifejlődésében.⁹⁶

A. Ja. Avreh. az ismert szovjet történész az abszolutizmus-vitát megnyitó cikkében különösen hangsúlyozta az orosz történelmi fejlődésben az állam rendkívül jelentős szerepét mind a gazdasági, mind a politikai-szellemi szféra tekintetében. Aláhúzza: ha nem is tekinthető az állam „az orosz történelem demiurgosának”, de „óriási jelentősége nem vitatható”. „Az abszolutizmus hosszú ideig tartó létezése és a kapitalista fejlődés orosz útjának győzelme az ország és a nép számára – nagy szerencsétlenség.”⁹⁷

V. F. Romanov 1976-ban megjelent tanulmányában az önkényuralmi állam szociális természetének elemzését helyezi a figyelem középpontjába: az önkényuralmi állam jellegének megvilágítása terén a legfontosabb problémák egyikének a hatalom politikai és szociális tartalmának feltárását tekinti.⁹⁸ Megállapítja, hogy a burzsoázia „reális politikai hatalma terjedelmének” problémája eddig lényegében a kutatók figyelmén kívül maradt.⁹⁹ Elsősorban A. Avreh munkáival polemizál több összefüggésben is. Számunkra itt csak a cári abszolutizmus „önállóságának” és a politikai hatalom jellegének kérdése releváns.

Avreh már az abszolutizmus-vitát elindító cikkében az imperialista korszak orosz valóságát úgy jellemezte, mint „a legvadabb vidék és a legelőrehaladottabb ipari és finánckapitalizmus”. E lenini meghatározás a cárizmus és a burzsoázia viszonyát sajátos „szövetségként” fogja fel, amelyben a burzsoáziának az a szerep jutott, hogy csupán reformokért küzdjön, és hogy megossa a politikai hatalmat a cárizmussal egy szűk cenzusos alkotmány alapján; az addigi korlátlan önkényuralkodónak „alkotmányos monarchává” változtatása reményében. Avreh érvelése szerint a burzsoázia a forradalomtól is és a reakciótól is félt; a belülről is megosztott burzsoázia azonban mindig kapitulált az önkényuralom előtt. Így a burzsoázia politikai és hatalmi helyzetének következtében csak a reformok mértékéért, formájáért, valamint határidejének meghatározásáért szállhatott síkra.¹⁰⁰ Avreh a burzsoáziának itt jellemzett helyzetét az 1905 után kialakult viszonyok között konkretizálta: „A június 3-i rendszer a cárizmusnak és a földesuraknak a nagyburzsoáziával való szövetségét képviselte, s ez a június 3-i Duma alakjában öltött testet, azzal a céllal, hogy bevezesse a burzsoá reformok ismert minimumát.”¹⁰¹

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Vö. *Sz. Ja. Borovoj*: Ob ékonomicseszkih szvjazjah burzsuaznoj verhuski v period imperializma. (A burzsoá vezetőréteg gazdasági kapcsolatairól az imperializmus periódusában) Isztorija SZSZSZR, 1970. 2. sz. 106–110. l.

⁹⁷ Vö. *Avreh* vitaindító cikkével: Ruszszkij abszoljutizm i ego rol' v utverzsdenii kapitalizma v Roszszii. (Az orosz abszolutizmus és szerepe a kapitalizmus megszilárdításában Oroszországban) Isztorija SZSZSZR, 1968. 2. sz. 103–104. A tanulmány különösen jelentős abból a szempontból is, hogy újra utal az orosz állam gazdasági-történelmi jelentőségére.

⁹⁸ Vö. *V. F. Romanov*: O szocial'no-ékonomicseszkoj osznove szamoderzszavija époli imperializma. (Az önkényuralom társadalmi-gazdasági alapjáról az imperializmus korában) Voproszű Isztorii, 1976. 5. sz. 21–23.

⁹⁹ Ld. *Romanov*. i. c. 20–21.

¹⁰⁰ Vö. *Avreh* i. m. 7–8.

¹⁰¹ Uo. 6.

Romanov két fő irányban vezeti a polémiát: egyrészt azt igyekszik bebizonyítani, hogy a cárizmus önállóságát csak a társadalmi-gazdasági szerkezet alapján lehet meghatározni. E helyes kiindulópontból azonban nem von le megfelelő következtetést: helyteleníti, hogy Avreh a cárizmust mint politikai felépítményt sem a földesúri osztály, sem a burzsoázia uralmával nem azonosítja, hanem a cárizmus saját érdekeiről ír. Romanov szerint ugyanis a cárizmus viszonylagos önállósága nem jelenti azt, hogy az uralkodó osztályok érdekein kívül a cárizmus más érdekeket is kifejez. Pedig a cárizmus Romanov által adott meghatározásától nem idegen az a gondolat, amelyet megcáfol; mert amikor Romanov azt állítja, hogy „a cárizmus mint osztályjelenség politikai felépítmény, amelyben az uralkodó osztályok eliddegenített, szervezett akarata rögződik”,¹⁰² akkor nem lenne szabad megfedkeznie arról, hogy minden „elkülönült” társadalmi csoport (bürokrácia stb.) – annyiban, amennyiben az általa képviselt uralkodó osztályoktól elkülönül – rendelkezik saját érdekekkel is.

Romanov továbbá problematikusnak ítéli azt a körülményt, hogy Avreh nem határozta meg a „viszonylagos önállóság” fokát. Ezt a „fokot” Romanov az osztályerőviszonyok függvényében szemléli: minél inkább kiegyenlítődnek az erőviszonyok az egymással is versengésben álló uralkodó osztályok között, annál inkább növekszik a cárizmusnak, a „mindenható bürokráciának” az önállósága.¹⁰³

Romanov érvelésének fő vonala a politikai hatalom jellegének két megközelítése ellen irányul. Míg szerint Avrehnél a burzsoázia jogfosztottsága abszolutizálódik, addig Sz. A. Pokrovskij és A. M. Davidovics a burzsoáziát már egészében kizárják a hatalomból, vagyis szerintük a hatalom az önkényuralom bukásáig a nemesi-földesúri osztály kezében maradt. Bár Romanov Avreh álláspontját nem pontosan interpretálja, de ettől függetlenül figyelemre méltó megoldást javasol. Érthetően kifogásolja Pokrovskij és Davidovics felfogását, mert az úgy veti fel a kérdést, hogy a hatalom vagy csak a burzsoázia, vagy csak a földesúri osztály kezében lehet. Romanov azt az álláspontot képviseli, hogy mind az egyik, mind a másik társadalmi csoport rendelkezett a hatalommal az imperializmus periódusában. Ehhez az állításhoz megfogalmazza a „reális politikai hatalom” fogalmát, illetve e fogalom „terjedelmét”: „egy vagy más osztály reális hatalmának terjedelmét, először, a társadalom gazdasági struktúrájában elfoglalt tényleges helyzete határozza meg; másodsor, az államtól kiinduló politikai döntések – az adott osztály érdekeivel adekvát – megfelelési foka; harmadszor, egy osztálynak vagy társadalmi csoportnak a legfontosabb politikai döntések elfogadására irányuló befolyásolási mechanizmusának hatékonysága. Számba véve ezeket a kritériumokat, teljes határozottsággal kijelenthető: az orosz burzsoázia rendelkezett a reális politikai hatalom jelentős részével. kezében tartotta az ország gazdasági szervezetének fő emeltyűit”.¹⁰⁴

Romanov tanulmányának összefoglalójában rávilágít a burzsoázia és az önkényuralom viszonyára, s kimutatja a burzsoázia hatalmának mibenlétét, tartalmát: „Tehát az oroszországi tőke gazdasági pozícióinak megerősödésében kifejeződő minőségi változások megalapozták a tőkés Oroszország társadalmi-gazdasági struktúrájában a politikai felépítmény leglényegesebb változásait is. A cárizmus, amelynek politikájában a dolgozók elnyomásának és kizsákmányolásának túlnyomóan feudális-jobbági módszerei testesültek meg, megőrizte a nemesség gazdasági és politikai privilégiumait, és kénytelen volt alkalmazkodni a burzsoa evolúció körülményeihez, valamint számításba venni az osztályok reális viszonyát, tükrözni azoknak az erőknek az alapvető érdekeit, amelyek a kapitalista fejlődést hordozták. *Az oroszországi tőke nem rendelkezett hivatalosan működő, tisztán burzsoa jellegű intézményekben megszilárdult formális hatalommal, rendelkezett azonban a reális hatalom jelentős terjedelmével* (kiemelés – K. T.), felhasználta az önkényuralom bel- és külpolitikájára gyakorolt befolyás módszereinek kidolgozott rendszerét. A cárizmus mint politikai rendszer a reakciós orosz burzsoázia számára reményteljes garancia lett alapvető érdekeinek realizálásában és az államhatalom történelmileg természetes formájává vált.”¹⁰⁵

A vitában nem ez volt az utolsó szó. 1977 elején a proletariátusnak és liberális burzsoáziának a Februári Forradalomban betöltött szerepét vizsgáló cikk a burzsoázia növekvő gazdasági hatalmát

¹⁰² *Romanov* i. c. 28.

¹⁰³ Ld. Uo.

¹⁰⁴ Uo. 32–33.

¹⁰⁵ Uo. 36.

konstatálva, mégis arra a megállapításra jut, hogy a burzsoázia nem volt képes a politikai hatalom megszerzésére.¹⁰⁶

Az utolsó szó „késlekedik”. Ezen természetesen senki sem csodálkozik. Olyan problémakör vitájáról van szó, immár több mint félévszázada, amelynek tapasztalatai jóval túlnőnek az országhatárokon és az itt felvetett kérdések keretein.

M. N. Pokrovszkij történetírói jelentőségének megítélése természetesen nem lehetett feladatunk, de vizsgálódásunk – úgy véljük – talán elegendő alapot szolgáltat ahhoz, hogy felhívjuk a figyelmet a 20-as évek szovjet történetírásának a tudományos gondolkodást napjainkban is megtermékenyítő hatására és azokra az ellentmondásokra, melyek a mai polémiák eredetére is rávilágítanak.

;

¹⁰⁶ Vö. I. Puskareva: Po raznye sztoronü barrikadü. (A barikád különböző oldalán) Kommuniszt, 1977. 3. sz. 83. l.